

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

Олексій Корнієнко

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

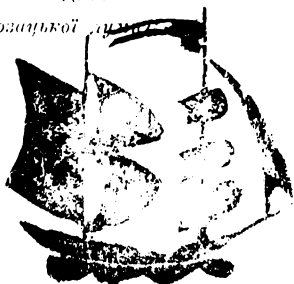
ОЛЕКСІЙ КОРНІЄНКО

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ
З XVII ВІКУ

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Із нпау Дніпра вітер віе-повіває,
Військо козацьке у поход виступає.
Тільки Бог святий знає,
Що Хмельницький думає-гадає!

(З козацької пісні)

“HOWERLA”, 41 E. 7th St., New York 3, N. Y.

1955

I.

Львів.

Відколи Звенигород, матір червенських городів, став у своїй славі пригасати, вибирається Львів, столиця кн. Льва, на перше місце, стає столицею Червоної Русі.

Від того часу стає він осередком культури, зразу пособляє Київу, а згодом змагається побіч Київа.

Навіть тоді, як червенську землю завойовували Поляки, Львів не покинув своєї культурної місії і був важним заборолом української народности перед затіями католицької Польщі.

Львів стояв на шляху між сходом і заходом, був важною торговельною стацією, та не лише переходовою, але й узловою, був важним торговельним центром. Звідсіля розходилися шляхи: у Польщу на Краків (шлях краківський), на Угорщину (шлях стрийський), на Замостя і Варшаву (шлях жовківський), на Придніпрянщину (шлях глинянський).

Задля того Львів діставав від польських королів такі торговельні привілеї, яких часто не мав Краків.

Поза тим Львів не мав ні стратегічної, ні

життєвої вартості через своє некорисне географічне положення. Господар, що клав цю хату, не поміркував, що коли сімя розростеться, то не буде місця на поширення будівлі.

Околений розлогими горбовинами, положений над багнисками розлитої Полтви, не мав куди поширитись, не мав природнього колодязя, бо гнила вода багнищ затроювала воду, не мав свіжого повітря, бо воно приймало у себе випари багнищ, котрі хіба сильний вітер міг прочистити. А деревини не було де садити, бо цілий той невеликий простір треба було ужити під будівлю, та на зацвілі вузьенькі вулиці.

Львів стиснений подвійним муром і валом мусів довгий час мучитися в цій тісній одежі, наче нога китайської дівчини у залізних черевиках.

У тім тіснім місці треба було помістити великі склади усякого краму, тут жили ті, що займалися торгівлею або промислом. А хто не мусів, бо не міг тут жити серед тісних вонючих мурів, не бачити зеленої деревини, йшов на розлогі передмістя, між садки, огороди і зелені поля.

Зате Львів мав важне політичне значіння. Хто був паном над Львовом, той володів над Червоною Русю.

Як кожне велике торговельне місце мав Львів різноманітну народність. Українці жили тут як автохтони, Поляки як пануюча верства, Німці переважно як ремісники, жиди та Вірмени як купці місцеві, а як купці

сторонні заїздили Турки, Татари, Німці, Італійці, то що.

Усі ті нації користувалися свободами і привілеگیями, яких не могли добитись автотхтонні Українці. Про те дбало польське духовенство, щоб жаден шизматик не мав доступу до якого небудь уряду. На Українців ішла усею силою латинізація і польонізація, котра не знала на це інших способів, як утиски та переслідування.

А мимо того православні держалися гарно і відбивали всі ворожі затії на своє природне добро: віру і народність.

Усе українське православне міщанство Львова гуртувалося коло ставропігійського Брацтва при церкві Успенія Пр. Богородиці, званій загально Волоською. У святоюрському монастирі жив славний владика, котрий замість пособляти православним міщанам, заводив з ними бучі, що аж царгородський патріярх мусів їх мирити...

Польща дивилася на Львів як на символ свого володіння над Русю. Втрата Львова значила втрату руського воевідства, львівської землі. Тому-то Польща хотіла свою владу над Львовом закріпити всіми способами. Найбільшу небезпеку для себе добачали Поляки в православнім українським елементі і звернули всі свої зусилля на те, щоб не допустити православних до рівноправности, щоб замкнути їм дорогу до просвіти і урядів. Поляки розуміли, що вони живуть серед руського православного моря і тремтіли за своє панування. В цій польонізуючій

і латинізуючій акції грало першу скрипку латинське духовенство з арцибіскупом на чолі, при видатній допомозі ордену єзуїтів, і... жидів, котрим годі було з українськими солідними купцями видержати конкуренцію.

Та чим більша скаженість лялася на православних, тим сильніший був опір від них. Серед найтяжчих утисків не попадали православні в зневіру, не відступали від батьківської віри, не кидали своїх позицій в горі і не втікали з міста.

Православне міщанство, котрому була загороджена дорога до школи і уряду, обмежилося саме на себе і відокремилася від інших мешканців. Воно було околоне сильним обручем, котрий можна було переступити лише зміною батьківської віри і народности. А тих святощів держався львівський міщанин мов власного життя.

І ця непохитність вратувала українську народність того часу у Львові від загибелі.

Міщанство кинулося до купецтва і промислу. В купецтві взяло воно гору над купецтвом вірменським і жидівським своєю солідністю, а своєю працьовитістю і пильністю не далася випередити німецьким промисловцям. Через це міщанство багатіло, а живучи в добробуті, було захоронене від відступництва. Лишок населення, що не міг серед мурів міста поміститися, виходив на розлогі передмістя і тут займався огородництвом, садівництвом, пасікою, або дрібним ремеслом.

Ставропігійське Брацтво по силі свого

статуту удержувало школу, шпиталь, дім убогих і друкарню. Багатші давали бідноті працю в своїх підприємствах. Серед таких обставин не змогла Польща викликати антагонізму між багатими і бідними, не могла їх здеморалізувати і на латинство перетягти...

Таким застав Львів пам'ятний рік 1648.

З великою радістю приймали православні міщане у тім році налітаючі з України вісти наче подих недалекої весни з далекого чарівного краю. Всі надіялися чогось кращого. Спогади про давні княжі часи ще жили тоді між ними. Може ті козаки, котрі там далеко за волю б'ються з тим самим, що й наш, ворогом, і для нас виборють волю? Таке питання ставив собі кожен, бажав собі цього мов спасіння душі. Як би воно було гарно зажити знову на своїй батьківщині давнім вільним життям і прогнати клятих наїздників, що не дають жити...

Кожна така вістка зі сходу, котра лякала і бентежила Поляків і жидову, наповняла радісним бажанням та надією православних міщан. Ті вісти були для православних благовіщенням; Полякам і жидам здавалися вони грохотом далекого грому, що віщує недалеку бурю. У Львові не почували вони себе певними, православних вважали вони за людей зрадливих, котрі, як лиш наблизиться козацька хуртовина, кинуться на них, переб'ють всіх ущент. Того вони більше лякались, ніж самого Хмельницького та його козаків ураз з Татарами. Православні, як лише Хмельницький стане під мурами го-

рода, відчинять йому ворота, а тоді станеться те саме, що на Україні робиться: різня Поляків і жидів.

Вони пильно підглядали за тим, що роблять православні за тим залізним обручем, котрий їх окружав.

Але поза цей обруч не могло чуже око заглянути, бо православні були обережні. Тому-то пішла їм у поміч фантазія і наклепи на безвинних людей, а за тим ішли труси, арешти, допити, навіть при помочі тортур.

Аж ось приїздить післанець від коронного гетьмана Миколи Потоцького з вісткою про розгром польського війська на Жовтих водах. Услід за тим приходить друга ще страшніша про розгром усього війська і полон гетьманів під Корсунем. Настав нечуваний переполох, а він змагався ще й тим, що до Львова стали напливати цілі ватаги втікачів з України. Ті втікачі ще прибільшували страхіття оповіданнями про велич козацького і татарського війська і про звірства хлопського переможця над поконаними Поляками і жидами.

„Те саме й нам буде, лунало скрізь по городі, ми пропали“.

Те саме пророчило духовенство з амвона, накликаючи вірних до молитви і покути.

Львівський арцибіскуп Красновський запорядив додаткові молитви та процесії по городі.

Вони виходили в один час з усіх костелів та кляшторів, перехрещувались у городі,

спричиняли замішання. Лунали побожні співи, що мішалися в один могутній гомін... А з тими співами, та молитвами мішалися проклони, визови та погрози у бік православних, начеб то вони були причиною того, що із сходу наближається страшна хуртовина.

Під таку пору небезпечно було православним показуватися на вулиці. Такого смільчака стрічали поганою лайкою, проклинами а то й побоями.

Так само правилося молебні по жидівських синагогах з великим вайкотінням і зовнішніми ознаками розпуки.

У ратуші збиралися райци і радили безнастанно про оборону города.

— Воріг ще далеко і нема перед ним страху, — говорив один із райців, — але нам більше боятися ворога внутрішнього. Від зовнішнього оборонять нас наші певні мурі, а з тим скритим ворогом не знати, що нам робити. Шизмацькі міщане дишуть на нас злобою і зрадою, і ждуть лише хвилі, колиб на нас кинуться. Є певні докази на те, що вони вже тепер сходяться ніччю по церквах, по пивницях і змовляються, лагодять зброю, порох та кулі, та гострять ножі на нашу шию.

Коли вже райца так говорить на раді, то цьому уже мабуть правда...

Ці слова понеслися з ратуша на вулиці поміж поспільство, і воно повірило, не розпитуючи за тими „певними“ доказами.

І знову грийшла в поміч безглузда і не-

відповідальна фантазія, що Русини змовились одної ночі вирізати всіх Поляків і жидів, ще заки Хмельницький наспіє. Крилата вістка перелетіла городом, набираючи на свої крильця що раз нові додатки, перелетіла через мури на передмістя і дооколичні села, і кожен у це повірив. Говорено, що одну польську сімю таки в хаті вимордовано, а другий знову присягався, що бачив, як уночі виносили попи з Успенської церкви зброю і роздавали між православних.

Настали труси і арешти, допити навіть при помочі тортур, і не один не видержав таких мук і говорив те, що йому веліли признати. Жертвою такого наклепу впав руський міщанин Васько Георг, котрий доставляв для польського війська зброю. Обвинуватили його, що він доставляє зброю і Хмельницькому теж. За те прислав йому Хмельницький багато грошей у просі. Зроблено у нього трус і справді забрано багато його грошей, а його самого запроторено в тюрму. З тяжкою бідою і за великого хабара його випустили, щасливо, що з цілими ребрами.

Владика при святоюрській церкві Желіборський, людина дуже льюальна, стояв осторонь від усього національного українського життя. Йому теж не обійшлося без напасти, його теж підозрівали за зносини з Хмельницьким, його теж трусили.

Православні опинилися в дуже скрутнім положенню. З дому виходили передягнені і то задніми дверима. Мерців хоронили вночі без дзвонів і світла. Дзвонити взагалі не було

вільно, бо Поляки і жиди боялися того як умовленого з ворогом знаку, хоч про ворога ще й чутки не було. Що днини роздавали між себе православні знаки і гасла, бо без цього ніхто дверей не відчинив.

Тепер прийшлося подумати над тим, як захистити себе перед напастю і врятувати своє життя. Бо з усіх боків доходили до них погрози, що всіх православних треба вибити в пень і аж тоді Львів буде безпечний.

Усю турботу і опіку над православною громадою перебрало на себе ставропігійське Брацтво. Старшина Брацтва скликав наради по церквах, при заслонених щільно вікнах, по льохах та магазинах. Усі наради йшли коло того, як оберекти себе від напасти; про бунт ніхто не думав. Міщане були надто льояльними людьми, любили свій город і свої домівки, щоб ризикувати. Вони знали, що самі нічого не вдіють, а можуть за нерозважний крок заплатити своїм життям і майном, та ще й свою сімю наразити...

У Львові було під той час багато польської шляхти, що збиралася на соймик до Судової Вишні. Звідти мали післати депутатів на конвокаційний сойм у Варшаву. За шість неділь пізніше мав відбутися вибір короля. Так приписувала польська конституція.

Тоді вибився на перше місце поміж шляхтою коронний підчаший Микола Остро-ріг, людина на той час освічена і добрий промовець. Порадившись з арцибіскупом Красновським, він таки хотів, щоб соймик від-

бувся у Львові. Зійшлася шляхта у францішканському костелі.

На цей соймик покликано і міщан, та не з причини вибору короля, бо це вважала шляхта виключно своїм привілеєм, а лише тому, щоби спонукати міщанство складати гроші на оборону Львова перед недалеким ворогом. Лише про це вільно було міщанам говорити. Цю точку поділили на три часті: 1) укріплення міста; 2) вербунок наємного війська; 3) збірка грошей на ці дві цілі.

Міщане домагалися, щоби гроші на оборону Львова були їм від Польщі звернені, бо оборона Львова то справа не лиш його мешканців, але й усієї рiчипосполитої. Пани обіцяли згадати про це на соймі і такою млавою обіцянкою мусіли міщане вдоволитися.

Зараз вирішили наложити на міщан податок, котрого шляхта не має платити, бо вона платить уже податок крові, служачи у війську. Вже з того самого міщане не були вдоволені. Та вони ще більше схвилювались, коли по вирішенню тої точки шляхта, що мала тепер радити над вибором короля, випросила міщан із місця нарад.

Міщане говорили:

— Хібаж вибраний король не буде й нашим королем? Тепер, як отчизна в небезпеці, повинні бути всі горожане покликані не лише до складання грошей, але й до ради над вибором короля.

— Так не може бути, панове, — говорив

золотоустий Остроріг, — конституція на це не дозволяє, а ми не маємо права її змінити, хіба сойм.

— А в соймі та сама шляхта, і вона теж конституції в користь міщан не змінить, значиться, що міщанство не виборє собі ніколи права повного горожанства і вічно остане *misera contrebuens plebs* (бідне платяче пос-пільство), — говорили на перегони обиджені міщане.

Тоді встав міщанин Кушевич і говорив:

— А чи, панове, не подумаете про те, щоби супроти важности хвилі, коли отчизна в небезпеці, скоротити ті безглузді формальности і зараз на соймі конвокаційнім перевести вибір короля? За шість тижнів від того, хто зна, що може статися...

Тоді шляхта його закричала:

— Мовчи, вашець! Не маєш права промовляти... не твое, а шляхецьке діло і право, а коли вашець того не знаєш, то пояснюється тобі, що так постановляє конституція, що аж за шість тижнів по конвокаційнім соймі вибирається короля, або аж тоді буде переведений вибір, коли здавимо хлопський бунт...

Міщане обурилися на таку зневагу їх речника, підняли його на руках вгору і він говорив:

— Ви, панове, хіба дурману наїлись, що таке говорите. Вибиратимете короля аж тоді, як козацька хуртовина перейде усю річпосполиту. Вам, бачу, любіша ваша шляхецька

вольность, ніж добро отчизни. Я вам скажу
словами нашого поета:

Nową przypowieść sobie Polak kupi,
Że i przed szkodą i po szkodzie głupi.
(Нову пословицю купить собі Поляк,
що й перед шкодою, і по шкоді дурак).

— Геть з ним! Хам! Купчик, буде нас
розуму вчити, порубати його! — ревіла
шляхта. І не знати, що було би з ним сталося,
та міщане обступили Кушевича живим му-
ром, а до того на кляшторнім подвіррю счи-
нівся великий крик:

— Зрадник! шизматик, козацький шпиг!
бийте його!

Усі повиходили на подвір'я. Там били
і шарпали якогось чоловіка. І тепер та роз-
ярена на шляхту міщанська юрба кинулася
теж на нещасну жертву. Пізнали у ньому
Русина. Його справді післали сюди підслу-
хати, про що Поляки будуть говорити, та
радити, чи часом не прирадять чого на їх
загибель.

Його били, шарпали, топтали ногами,
поки душа з нього не вийшла.

Та ще й тоді не перестали знущатися,
поки з трупа не зробилась понівечена маса
з поломаними ребрами, та розбитим чере-
пом. Лиця не можна було пізнати.

Даремне силкувалися поважніші міщане
вговорити їх, та перепинити таке звірство.

А як наситили міщане свою лють, то
стали знову вигукувати проти шляхти і від-
грожуватись. Тоді вмішалось духовенство,
а міщане справді так оставали під його

1

впливом, що й тепер послухалися і, хоч не-
вдоволені, розійшлись.

— Чого нам від шляхти сподіватись?
Побачите, що коли прийде нам скрутна го-
дина, то шляхта покине нас і оставить на
леду. Краще ми самі подумаймо, як нам наш
город обороняти.

Зійшлися знову райци на ратуші і вирі-
шили покликати всі цехи, видати їм зброю
і розставити їх на валах, куди й гармати
треба буде витягти. Такі розпорядки заспо-
коїли міщан. Вирішили ще позамикати всі
входи у город з виїмком галицької брами.
Буде легша контроля над тими, що в город
приходять, щоб не дісталися сюди зрадники.
А головна річ, щоб добре пильнувати в го-
роді шизматиків, а так само на городецькім
передмістю і на святоюрській горі.

А тим часом Миколу Остророга вибрано
на соймі у Варшаві одним із трьох гетьманів,
і він як раз виряжав своє військо зі Львова
під Глиняни. Військо виглядало дуже по-
важно і гарно. Було багато одягнене і добре
узброєне. Їхала кіннота на добрих конях,
в блискучих панцирах і шоломах, з довгими
списами, на яких маяли хоруговки, що аж
очі хапало, машерувала чужинецька піхота,
аж земля дудоніла.

Міщанам це військо дуже подобалось.

— Таке військо не може не побідити...

— На хлопство такого війська навіть
шкода... досить післати псярів з канчуками...

— А знаєте, що князь Ярема Вишневець-
кий розбив цю галастру за Дніпром у порох?

— Хто таке говорив?

— Я сам чув нині на казанню у єзуїтів...

— Славно! Ми горою...

— Може ми тільки непотрібно лякаємось? Наше військо не допустить сюди Хмельницького.

— І мені так здається... То одно мені не подобається, що аж трьох рейментарів вибрали над військом, повинен бути один, а добрий...

— А як є трьох добрих, то ще ліпше, бо що три голови, то не одна.

Так гуторили між собою самопевні міщане, дивлячися на пишне військо Остроґа, котрого супроводжали під Глиняни з великими парадами.

Вістка про побіду Вишневецького розійшлася блискавкою по городу. Потім прийшла друга, що Вишневецький здобув Немирів і люто покарав Немирівців за бунт.

— Так їм треба! Такеб і нашим шизматикам, а тоді ми були би зовсім безпечні... Бо без зради, панове, нема такої сили, котраб наші вали і мури здобула. Та ще на тих валах як стане наше узброєне міщанство, як заревуть гармати, то Хмельницький не знатиме, кудю втікати... — Так говорив якийсь ремісник, а всі йому притакували...

Та стільки було всеї радости. Тепер налітали що раз поганьші вісти. Говорено, що Хмельницький вже рушив з великим військом, що заґони Кривоноса розлилися по усій Україні, рабують, палять, мордують, що козаки здобули Полонне, а сам Вишневець-

кий уступає перед переважаючими силами. А що найбільше бентежило міщан, то те, що коронне військо, яке збирається під Глинянами, рабує й нищить околицю, не щадячи навіть тих сіл, що підо Львовом були власністю города і львівського арцибіскупа.

Незабаром потім вернув до Львова львівський староста Єроним Сінявський, якого Тугай-бей під Корсунем освободив на слово. Він був очевидцем того сорому, якого дізнало польське військо, і знав багато подробиць з того погрому. Усю вину цього нещастя приписував незгоді обох гетьманів, які безупинно сварилися й робили собі напівперек. А найстрашніше для Поляків було те, що всі Українці, котрі служили у польському війську, перейшли на бік Хмельницького.

Тепер Сінявський перебрав оборону Львова на себе силою свого уряду. Приказав складати гроші на поправу укріплень і на вербунок наємного війська. Та хоч гроші напливали, він ні з одним, ні з другим не спішився. Чогож було спішитись, коли Хмельницький ще за горами та ріками і не зараз надійде. Це міщанам було не в смак, стали ремствувати. Вони дають охоче свою кривавицю, а з цього нічого не виходить. Хіба пан староста жде, аж Хмельницький появиться під мурами?

Сінявський для заспокоєння міщан зібрав 200 драгунів, а більш нічого. Тоді міщане звернулися з проханням до королевича Карла, щоб він лишив для оборони Львова трохи свого війська, та він того не послухав, забрав усе своє військо і покіннув Львів...

Серед такого загального подразнення і непевності минув час аж до вересня. Чергувалися вісти добрі з лихими, а всі прибільшені, і викликали серед польського і жидівського населення відповідний настрій. Найменша перемога над хлопством викликала істеричну радість: благодарственні богослуження, молебні і погрози в сторону православних. Але таких добрих вісток приходило що раз менше, а згодом налітали що раз поганші. Від них знову все трівожилось. Ніхто не знав, що сталося з коронним військом, яке зпід Глинян повели на Україну три гетьмани. Дехто потішався тим, що не було що доносити, поки ті три гетьмани не приборкають хлопства. Але одна вістка не ворожила нічого доброго. Від утікачів з України довідалися міщане, що хлопське повстання поширюється вже й по Волині й Поліссю, а навіть і в Галичині народ ворухиться, особливо на Покутті, де отаманує якийсь Височан. Це були вістунки великої хуртовини, яка може усю Польщу вивернути горі дном.

День 26 вересня 1648 р. запав глибоко в пам'яті Львов'ян...

Ще було дуже рано. Накрапав рясний осінній дощ. Брами були ще позамикані, як під валами з'явилися якісь нуждарі обдерті, що сливе ногами волікли. За ними воліклися безладні купи обірванців. Дехто слабший не міг устоятися на ногах, лягав під муром.

Усі просили, щоб їх Бога-ради пустити у город.

— Що ви за люде і чого тут шукаете?

— Хібаж нас не пізнаєте? — каже один, — ми ті самі славні лицарі, в блискучій зброї, що недавно зі Львова на Україну виходили, а тепер ледви з життям вертаємо... — І він став страшно плакати.

Стражники не знали, що з ними робити. чи безпечно таких обірванців у город пускати? Зараз дали знати старшині. Старшину, що зараз прийшов, аж морозом пройняло. побачивши таку картину.

Довкруги воріт лежали обдерті, виснажені, мов кістяки, люде. Одні лежали, начеб без душі, другі перевязували свої рани брудними шматами, помагаючи собі при тім зубами, інші знову звязували чим попало стряпки своєї одежі, а ще інші збирали дещо по землі чим би можна поживитись. Усі були заболочені з запалими у голову очима, з почорнілими запеклими губами. Дехто таки за-снув на мокрій землі.

— Хто ви? — питає старшина.

— Лицарі з під Пилявців, пане старший, ми недобитки коронного війська. Його вже нема. Таких, як ми, може прийде ще сюди трохи, та не багато, бо по дорозі вибили їх козаки і Татари...

— Єзус, Марія! Що сталось?

— Так нами командували баби нездари, славні три гетьмани рейментарі, трястя їх матері. З тих недобитків не буде вам користи, бо на сам оклик: Татари йдуть! сховаються у мишачу діру, або зі страху повірають.

— Нещастя! Що ж тепер буде?

— А те буде, що нині-завтра стане під мурами Львова Хмельницький з своїм великим військом.

Старшина приказав відчинити ворота і впустити їх у город. Декого вели попід руки, а інших таки несли на руках.

Страшна вістка розійшлася зараз по городу. Задзвонили у дзвони по костелах і львовяне висипались на вулиці. А тут побачили страшну картину. У декому пізнали недавнього лицаря в блискучій зброї на баському коні.

З того можна було догадатись страшної дійсности. По вулицях лунала вістка передавана з уст до уст, що Татари вже недалеко. Усі втратили голову і не знали, що робити. Зараз заповнились усі костели жіноцтвом, стариками і дітьми. Тих брали з собою матері, вони безгрішні немовлята найкраще умолять Господа небесного о поміч проти цього великого нещастя. Один Бог зможе цю небезпеку від них відвернути.

Дзвонять дзвони, гудуть органи, гомонить розпучливий спів: Кіріє елейсон! А це все мішається з істеричним плачем жіноцтва та дітей, з глибокими зітханнями старців, котрі завидують тим, що вже повмірали і не будуть цього неминучого бачити. Жіноцтво мов божевільне з розплетеним волоссям, з розхрістаними грудьми паде ниць на зимний кам'яний поміст і благає Господа о порятунок.

З костелів виходять процесії, дзвонять малі дзвіночки, ксьондзи несуть святі дари.

Безглузда божевільна паніка заволоділа всіми умами. Жінки з дітьми кидають процесії і біжать до краківської брами. Треба рятувати себе, поки час, поки воріг не обложив ще города. Ніхто не думає, куди й з чим втікати, колиб тільки втекти з загроженого міста як найдалше. Муштини поспішають що сили додому, ховають у безпечне місце своє добро. Решту, що дорогоцінніше й легше, забірають з собою і біжать за жінками. Даремно старшини й десятники накликають до зброї і кличуть на призначені місця на валах, хоч ворога ще невидно. Ніхто не слухається, кожне дбає лише про себе, бо страх відняв усім розум, страх перед тим страшним Хмельницьким, якого вважають за висланника пекла, перед кровожадними Татарами. Коли перед ними не встояло коронне військо, яке всі бачили власними очима, то хтож устоїться перед цим страшним ворогом? Здобудуть город, а тоді усіх жде така сама доля, як тих замучених на Україні. Отож треба втікати, бо то одинокий рятунок.

Але лише багачі втікали, щоб урятувати ту фортуна, якої з переполоху не встигли навіть забрати. Втікали на те, щоб незадовго попасти в руки тих самих недобитків пияцьких, що тепер сполучилися в розбишацькі банди і не давали людям просвітку.

А до Львова напливало що раз більше втікачів. Та добре говорив той перший, що з них не буде хісна. То був уже зневірений в побіду здеморалізований жовнір. Вони припочили трохи у Львові і пішли далі.

В городі росло безголова...

Аж ось наспіли і гетьмани. Перший був Остроріг і зумів своєю вимовою підставити стільця своїм товаришам, скидаючи на них усю вину невдачі.

На раді шляхти у францишканському кляшторі він говорив, заливаючись слізьми:

— Мої товариші, поки ще прийшли Татари до Хмельницького, вже нараджувалися втікати і такіж прикази давали своїй службі. А поки прийшло до рішучого бою, то їх уже не було. Зясуйте собі, панове, військовий табір, з котрого ніччю тайком утекло начальство. Я до послідньої хвили стояв на становиску, бо я худоба і не мав що втрачати... все, що мав, віддав отчизні в тій послідній службі і нічого було мені про ридвани дбати.

Ті, що були з Остророгом, свідку али, що він говорив правду.

— Ганьба поганим страхополохам, зайцям! — кричала зібрана шляхта, — на кіл з ними, на шаблях рознести!

— Коли я сюди прийшов, — говорив далі Остроріг, — то лише на те, щоб спинити втікачів, згуртувати їх і заступити ворогові дорогу до серця Польщі. Не рушуся звідсіля, лишуся до останка. Хочу ділити з вами радість і смуток, хочу побідити, або й полягти лицарською смертю. Хіба що знову яка подла інтрига усуне мене й тут так, як усунула мене під Пилявцями з рейментарства, позбавила мене сили, і моїх рад та приказів ніхто не слухався.

— Ми всі з тобою, в. м., ніхто не посміє спротивлятися, ти лише приказуй нам.

Остроріг завдяки своїй вимові став відразу паном становища і взяв провід над усім у свої руки.

Приїхали до Львова і другі рейментарі — гетьмани теж: Заславський і Конєцьпольський. Їм уже доповіли, як їм постелив Остроріг і як на них шляхта розлючена. Тому-то не показувалися на божий світ і, відпочивши трохи, поїхали далі.

А втікачів напливало до Львова з кожним днем...

Остроріг написав реляцію у Варшаву про пилявецький погром і подавав пляни дальшої акції.

Вернув сюди й Сінявський з Бережан. Там не почував він себе безпечно. Виїжджаючи додому зі Львова, передав справу укріплення бургграфові Братковському. В Бережанах довідався, що Татари наближаються, а він мав причину виминати їх, бо не додержав слова Тугай-бееві і не прислав за себе окупу. А до того ще в Бережанах з наклепу Поляків і жидови приказав повісити 15 міщан і двох попів за конспірацію і тим зразив собі дуже мешканців.

Приїхав і князь Ярема. Він примістився на передмістю у якогось Вірменина. Він говорив до шляхти:

— Я тепер худопахолок, нема за що мешкати в городі між панами, треба вдовольятися тим, що дах над головою.

Такою скромністю він заімпонував усім,

та ще й те подобалось, що привів своє військо в порядку.

— От патріот! От лицар; у зразок його ставити! Колиб йому передали рейментарство, булоб не прийшло до такого нещастя.

Як 28 вересня зійшлась у францишканів шляхецька рада, та Вишневецький туди не прийшов, не прийшов і Тишкевич. Але без нього рада не могла відбутися. Післали його просити. Там застали ще й другу депутацію від міщан з благанням, щоб узяв у свої руки оборону города. Та Вишневецький не дав собі і говорити про це.

— Не кажіть мені з піску батіжка плести... Що я тепер вдію? Війська коронного вже нема, треба його наново збирати, а на це треба грошей, щоб його заплатити. А поки ми зберемо військо, Хмельницький буде під Краковом. Вам треба освоїтися з думкою, що все пропало і то через нетямучість людей, що для гонору беруться за діло, котрому не втруть носа. Нехай я пропаду зараз, але з тою славою, яку я собі придбав на службі вітчизни. Не хочу її втратити невдалою війною. Тепер усе за пізно...

Тоді один із міщанських депутатів каже:

— Ми знаємо, що без грошей військо не буде і ми готові грошей роздобути, та про військо хай уже подбають панове шляхта, бо то їх, а не наше міщанське діло.

Лице князя стало прояснюватись, та все ще стояв при своєму, що все за пізно.

Тоді став його просити Тишкевич, аж прослезився, щоб не відмовлявся.

— Добре, панове, — каже Ярема, — я прийму командування над військом, але аж тоді, як зложите гроші, як буде військо і як присутний тут пан Остроріг зложить командування в мої руки.

Остроріг побачив, що йому усувається земля з під ніг, що відразу злітає з того вершка, на який виліз завдяки своїй вимові.

Він обидився таким жаданням Вишневецького.

— Я не можу цього зробити. Рейментарство я дістав від речипосполитої і вона одна може його від мене перебрати...

— А тим часом прийдуть другі Пиллявці, — закричав хтось з поміж шляхти. — Досить уже тої кирині! В. м. показав уже, що вмієш, а ми не маємо охоти під твоєю булавою йти під татарський ніж.

Остроріг упав відразу з педесталу вчорашнього, вчора його всі величали, сьогодні запанувало проти нього велике обурення серед шляхти.

Остроріг дуже схвилювався і говорив дріжачим голосом:

— Як панове браття вважаєте, що *salus rei publicae* (добро речипосполитої) вимагає, щоб я зложив рейментарство в руки достойнішого й. м. кн. Вишневецького, то я це зроблю і відішлю зараз номінаційну грамоту примасові.

Шляхта, бачучи таку уступливість Остророга, стала йому дякувати.

— Голя, панове! — говорив опочинський староста Збігнев Олесницький, — а ви не

подумали над тим, що такий вибір до атрибуту сенату належить. А як примас, котрий тепер заступає короля, не признає нашого вибору? Тоді наробилосяб й. м. князеві прикрости. Тому я гадаю зробити так: коли сенат віддав рейментарство трьом, то й ми так зробім. Й. м. князь Вишневецький буде рейментарем на місце Заславського, а при ньому остане пан підчаший, та ще виберім і третього на місце Конєцпольського.

— Не києм, так палкою, — каже один шляхтич, — деж льогіка? Кажете, що вибір рейментаря належить до сенату, а таки хочете вибрати...

Повсталa зараз суперечка між шляхтою, і не могли погодитись, вибрати, чи ні? Тоді Вишневецький згодився, щоб таки Конєцпольського оставити. Він удоволився тим, що його ворога Заславського усунено.

Зараз рознеслась у городі вістка, що Вишневецький буде гетьманувати. Він мав у міщан славу легендарного полководця, у всіх вступила душа, що нічого тепер ворога болтись, як Вишневецький боронитиме города. Для нього не жаль і грошей давати. Оподаткували зараз самі себе, і гроші стали плисти рясно, ніхто не жалував.

Українці не могли відмовитися від жертви, хоч тепер із появою Вишневецького ненависть Поляків і жидів до православних змоглась удесятеро. Здавалося, що дух Яреми, котрий до скажености ненавидів своє гніздо, вселився в душу Поляків і жидів. Посипалися доноси на православних, труси,

арешти і допити з тортурами. Жіноцтво на спогад шизматиків попадало в істерію. Кожного Русина вважали синонімом зрадника, людини без честі і віри.

При тому поширювано знову страхіття, що шизматики замишляють вирізати Поляків і жидів. Усі уми опанував пошесний жах. Жертви в грошах і дорогоцінностях напливали мов вода.

Крім податків напливали й добровільні жертви, навіть із костелів і кляшторів.

Лише шляхта не давала нічого і не хотіла про це чути. Як міщане про це довідались, стали на шляхту ремствувати, і з того часу охота до жертв стала холонути.

З кляшторів найбагатшим уважали єзуїтський, а при тім найпроворнішим. Єзуїти, прочуваючи недобре, вивезли завчасу свої скарби зі Львова у безпечне місце. Тоді шляхта присилувала їх посилку завернути, і вони поступились, та вже тоді, як посилка була далеко й завернути вже не було можна. І не дали нічого.

Тяжче було зібрати військо. Ті, що вернули зпід Пилявець, жадали поперед усього, щоб їм місто звернуло шкоди та втрати під Пилявцями. Міщане, котрі за пилявецький погром нічого не провинилися, відразу відмовились. З бідою встигли зібрати чотирі і пів тисячки, але треба їм було заплатити жолд згори. Решта повтікала зі Львова.

Та міщане не турбувалися тим, скільки буде війська. Саме імення Вишневецького вистане за тисячі. Нічим журитися. Тільки,

що військо, здеморалізоване Пилявцями, тою славою не захоплювалось.

За увесь той час шляхта відбувала наради у францішканському кляшторі. Сюди вже міщан не пускали. Наради велися секретно.

Тут говорилося таке:

— Чого нам шляхті так дуже журитися Львовом, та його крамарями? Хібаж це така важна позиція? Він і так не устоїться.

— Чого нам такі великі сили вязнити в тісних мурах? Наше лицарське діло битися в полі, а не вистоювати на валах і відбиватись. Це потрапить зробити так само добре і бялоглова.

— Так буде найкраще, що ми покинемо Львів. Прийде Хмельницький і розпичне облогу. На тім він перестоїть може й цілу зиму, а ми за той час зберемо військо і вдаримо на нього, і таким способом вратуємо отчизну.

— Справді, панове, так воно буде добре. Хмельницькому буде на тім залежати, щоб Львів здобути. На мурах Львова поломить собі зуби. Настануть морози, і вся його голота розбіжиться на всі чотири вітри.

А хочби Львів і пропав, то невелике діло. Краще нам пожертвувати один город, щоб спасти цілу річпосполиту. В тому не буде гріха, бо такі приклади в старинній історії не рідкі.

Така думка припала всім до серця. Навіть Вишневецький був з цього радий. Йому розходилося про те, щоб як найбільше гро-

шей роздобути від колтунів крамарів, а як найменше з того видати на оборону Львова. Таким чином можна буде підпомогти гетьманську касу. Велике діло міщане! Хібаж він не втратив усю свою фортуну?

Міщане зложили тоді півтора мільона золотом та сріблом, а зложивши таку суму, були певні, що Вишневецький не дасть їм загинути.

Аж надійшли вісти, що татарські загони вже під Миклашевом.

Була остання година, щоб утікати зі Львова, поки не почнеться облога.

Вишневецький видав війську тайний приказ, щоб було готове до вимаршу. Він сам виїхав того самого дня зі шляхтою на Замостя. Міщан задурювано тим, що Вишневецький виходить з військом проти ворога, і вони тим вдоволились. Краще так буде, бо як розібе ворога у полі, то й облоги не буде. Усі в те повірили і заспокоїлись.

Вишневецький не встиг уже вивезти гармат зі Львова. Не було до того коней, бо українським хлопам не можна було довіряти, а спроваджувати коней від польських хлопів аж зпід Ярослава вже було за пізно. Татари стали напливати. Загони заступили Вишневецькому дорогу у Замостя і треба було колувати, щоб на них не наскочити. Для ще більшого заспокоєння міщан прислав їм Вишневецький аж 50 драгунів.

Та це, навпаки, відкрило міщанам очі, що їх ганебно одурено і ограбовано з майна.

За півтора мільона дав їм Вишневецький аж 50 драгунів.

Усіх огорнув одчай.

II.

Важна нарада.

Пилявецька перемога прийшла гетьманові Хмельницькому несподівано швидко. Бої тривали усього три дні. Поки Хмельницький дожидав Татар і так довго хотів забавити ворога, то четвертого дня вже польський обоз був порожній. Через неслухняність черні не міг перемоги як слід вихисувати. Пани повтікали. Не знати, скільки з них уціліло і чого від них ще сподіватись можна? Полки, що за ворогом пішли наздогін, верталися тепер помалу під Константинів.

Тепер став гетьман перед дуже складним питанням, що йому робити? Йти далі згодняти, та куди й за ким? А може краще впорядкувати те, що добулось, що було в руках, значиться: по Случ...

Хмельницький взявся за це друге.

Коли оглянувся поза себе, то аж голова закрутилася від того, що в такім короткім часі зробив. Це переходило його сподівання. На усім тім великім шарі України не стало й духу панського. Хто не втік, той не жив. Не стало ні панів, ні ксьондзів, ні жидови. Стільколітні бажання українського народу сповнилися за одно літо. Опустіли кляштори, стояли в руїнах або ще догоряли костели, пішли з димом панські палаци та

двори, не стало й зненавидженої народом унії.

Гетьман вагався, що йому далі робити? Те, що він задумав під Корсунем, далеко ще не було довершене. Магнати повтікали, та не пропали. Король буде й далі в їх руках. Вони знову зберуть силу і не дадуть Україні спокою, напруться знову до втраченого раю. Аж дають йому знати, що прийшли Татари з Тугай-беєм, а за ними з великою ордою сам хан йде.

Гетьман не був з того радий:

— В саму пору їх чорт приніс, щоб добичею поділитися... Та годі, чеши дідька зрідка, а без них я не встоюсь.

Тугай-бей прийняв увічливо, по приятельськи, і зараз скликав раду.

Перше слово Татарина було:

— Ти побідив Ляхів, а що далі загадуєш?

— Поки що досить мені буде того, що добув. Треба перше стравити те, що зів...

— То чого було нас кликати і то так нагально, що ми поспішали не спочиваючи? Чим я моїх людей задоволю, чи маємо вертати з порожніми руками?

— Ми вас кликали ще тоді, як не були ще готові з ворогом, а ця перемога прийшла нам так швидко, що не було нам коли вас завертати. А за те, чим Татар удоволити, нема чого журитись, бо ми стільки добичі добули, що буде чим цілу орду заплатити.

А ясир? Татарини, вертаючи з походу без ясиру, то так начеб з порожніми руками. Ми

умовились, що на твоїй Україні ясиру не маємо брати, й ми на це пристали, бо ми гадали, що наберемо ясиру з Поляків. Тепер Поляків нема, а ти не хочеш іти далі. Прийметься нам зломити угоду і вертаючи брати по дорозі Українців у ясир. Ти подумай, чи я годен моїх людей від того здержати?

Почувши таке, гетьман скипів. Цеж погроза. Стягнув густі брови, зморщив чоло і вже хотів відрубати Татаринів, що в такому випадку ні одна татарська душа не вийде з України жива. Але завчасу здержався і замовчав. Такого майбутнього він справді налякався. Колиб так справді сталося; тоді нагряне на нещасну Україну нове нещастя з того боку, де найменше треба було його боятись. Зрозпучений народ прокляне його, що таких гостей накликав. Тоді не те, що поміч татарська навіки пропала, та ще одного ворога більше матиме за плечима.

— Побачимо, що скаже рада, — відповів Татаринів.

Гетьман думав, що лівіші старшини будуть за тим, щоб іти далі.

Зійшлась рада, на яку гетьман запросив і татарську старшину, Тугай-бея і його братанича, фанатичного муслема, котрий лиш про те думав, щоб знищити християнство на усьому світі.

Як гетьман на раді поставив це пекуче питання, візвав першого Максима Кривоноса, щоб виявив свою думку.

— Як мене питаєш, гетьмане, що нам робить, чи йти далі, чи ні, то я кажу: ні!

Не кусай більше, як у рот влізе, а то подавишся. Ми добули стільки, що й не сподівались. Уся Україна по Случ у наших руках. Буде з нас... Треба тепер забезпечитися від Ляхів, бо вони ніколи не дадуть нам спокою. З цього боку треба поставити сильну греблю, щоб нас знову повінь не залила. Як цього не зробимо, то хочби ми і під Краків пішли, не будемо безпечні. Підемо далі за ворогом... а деж він? Розбрався по усій Польщі, то й нам треба би розбристися, роздробити наші сили, а тоді хто зна, що з нами станеться.

Усі не могли з дива отямитись, почувши таке від Кривоноса. Відразу усі старшини схилилися до думки Кривоноса.

Тепер говорив Тугай-бей:

— Так недобре. Треба клетати залізо, поки воно гаряче. Як ми тепер підемо вперед, то піймаємо панів у Львові мов рибу в саку. Поки ви ще рушите, то я моїми Татарами обсачу всі дороги і проходи зі Львова на захід. Ніхто не втече. Треба, щоб тягар війни перейшов з України на захід у Польщу. Тоді пани налякаються, і будуть в угоді податливіші. Чому би військо запорожське мало обмежитися на саму Україну, а не заняти для себе й Червоної Русі? Чого ви такі скромні у тому, що можете легко добути? Станете тепер на місці, то покажете ворогові свою слабкість. Це підбадьорить його, він набере сили й відваги, а тоді хто зна, як воно може скінчитись. Тепер маєте поміч від нас і поміч вашої черні. Одним

і другим наскучиться безділля, а тоді ця поміч може недописати. А втім, поміч черні — то соломяний вогонь: зразу він може впекти, а потому й не загіє...

Тепер обізвався Виговський. Він признавав усею душею плян Хмельницького, щоби з Польщею не зривати, а допомогти їй до зміни державного устрою, до зломання олігархії і до заведення монархичного самодержного режіму. Тепер він налякався за цілість Польщі. Коли підуть далі, то Татари знищать її дотла. Він вмить відгадав думку Татарина.

Братанич Тугай-бея аж скіпів, почувши його думку:

— Не знаю, — каже, — чого писар мішається в лицарське діло? Пером лядського табору не візьмеш.

Гетьман побоювався, щоби з цього не вийшла яка буча, бо старшини певно постоять за зневаженим Виговським. Він заговорив:

— Панове старшино! Поділяю думку полковника Кривоноса, щоби не багато відразу кусати. Та ви подумайте, що ми під Пилляцями усеї Польщі не розбили. Вона знову буде збирати військо, а нам треба до того не допустити. Особливо не можемо допустити до того, щоби те військо збиралося у руськім воевідстві. Не забувайте, що як раз там збиралося посполите рушення на нас під Пилляці. Це не сміє статись удруге. Нам ще треба пам'ятати, що чим далі зайдемо, тим Польща буде податливіша, бо тим більше

ослабимо шляхту. Тому я стою за тим, щоб іти далі.

Нічого було більше говорити. Всі знали, що гетьман скликає раду, а робить те, чого хоче. А тепер, як Хмельницький сягав вершка слави, ніхто не посмів йому перечити. Зрештою старшини відгадували, що не ті причини, які тепер подав, грають у Хмельницького ролю до дальшого походу, а швидше ті, які подав Тугай-бей. Вони боялися теж конфлікту з Татарвою, колиб вона стала замість Польщі грабувати Україну.

Молодий Корнієнко, що прислухувався до тої ради старшин, переживав тепер дивні почування. Його душа була роздвоєна. Радів душею, коли почув від старшин, щоб далі не йти, бо ось вернегься до любого Чигирина, до коханої дівчини, ось його мрії і задушевні бажання здійсняться. А тут воля гетьмана була инша. І ця воля була теж по його думці, щоб Польщу знищити дотла і раз на все забезпечити Україну від споконвічного ворога. Він вірив у великий розум гетьмана. Того вимагає добро України. Тому треба свої задушевні мрії покласти у другу чергу і щасливий мент відложити на пізніше. Йому приходило не раз на думку випроситись у Чигирин, бодай на часок. Тепер здавалось йому це гріхом втікати від роботи, коли й гетьман і батьківщина його праці так пильно потребує.

З такою твердою думкою він пішов до роботи. Як раз перед тим поручив йому гетьман скомпонувати дипломатичне письмо до семигородського князя.

Йому було пильно поговорити з гетьманом, а тепер траплялася нагода, як принесе письмо.

Справився дуже швидко і пішов до гетьмана, якого застав самого.

— А чого тобі, Олексію?

— Приношу листа до семигородського князя, не знаю, чи вийшов до ладу. — Він подав письмо гетьманові.

Гетьман сів при столі і став читати.

— Ти дуже спішивсь, а не було чого. Ми ще два дні будемо тут, а потому йдемо далі.

Олексій осмілився.

— Не знати, батьку... коли ми на Україну... у Чигирин вернемо?

— Тобі спішно? ага... вже до Катрусі козака тягне... — гетьман погрозив пальцем Олексієві, — та коли тобі так дуже забаглось, то я можу тебе пустити...

Олексій спаленів. Йому стало соромно, що з таким вихопився.

— Ні, пане гетьмане, я би такого не пережив. Коли вітчизна мене потребує, то треба усе інше поставити в другу чергу...

Лице гетьмана проясніло.

— Добре, хлопче, ~~за~~ це хвалю. Мені також спочитиб, а я не смію того зробити, бо прогавив би слухний час. Здається, що ми довго не забаримось. Треба ще трохи панів налякати, потім виберуть короля такого, як нам треба, а тоді помиримось, і ми поможемо йому взяти панів короленят у руки...

— Мені здається, батьку, що хочби й найкращого короля вибрали, то мусить

присягти на пакта, а тоді матиме повязані руки, як кожний инший. Вже хіба не буде кращого і прихильнішого до нас, як покійний Владислав, та нічого не міг зробити.

— Тепер не так буде. При виборі Владислава Польщі нічого не загрозувало ззовні. Тепер пани мене бояться, і тепер мусять послухати і мого голосу... З нинішньої ради я два рази радий: раз тому, що я ближче стоятиму Варшави і то не з абияким військом, і мій голос і там пани почують, а друге тому, що Татари вступляться з України, і народ буде безпечний від грабунків. Ти подумай, чи був би я в силі вдержати військо при мені, як би розійшлась вістка, що орда розбрилась по Україні і грабує? Усеб мені з рук вихопилось...

— Таки, пане гетьмане, виявилось, що ми без Татар моглиб обійтись.

— Ти мені вже про це говорив, говорили мені про це й деякі старшини, та я все кажу, що ви всі помиляєтесь. Під Пилявцями ми побідили без Татар. А знаєш, що й тепер ми мали могутнього союзника сильнішого від Татар. Тим нашим союзником була дурнота панів, їх гордість, маловаження противника, і безголовя Поляків, що аж трьох нетямучих гетьманів наставили. Той союзник помагав нам і на Жовтих водах і під Корсунем, але це непевний союзник і з ним пактів робити не можна, бо він принагідний. Колиб не так, то можеб ми і побідили, але це булоб нас дорожче коштувало. А друге, чому нам Татар потреба, то те, щоб мати одного ворога

менше. Розправимося з Ляхами, тоді й Татар ми присмиримо, як будуть фиркатись, і зробимо їх нестрашними.

За два дні потім рушило козацьке військо на столицю Червоної Русі, Львів. Права колонна під командою полковника Головацького пішла на Броди, ліва під рукою самого гетьмана йшла на Залізці, Золочів, Глиняни. Головацький забрав з собою загони черні і Татар.

Броди мали сильно укріплений замок, власність Конецпольського, чигиринського старости, з котрим Хмельницький мав свої поррахунки. Його там уже не було. Скинувши селянську свитину, в якій втікав з під Пилявців, поїхав далі, а в Бродах полишив Осинського з недобитками німецьких драгунів. Всі гадали, що Хмельницький помститься на його майні за свої кривди, що Хмельницький видав Головацькому приказ не оставити каменя на камені. Осинський вспів зібрати трохи шляхти, узброїв двісті міщан і загадав боронитись до останку. Саме місто Броди остало без ніякої оборони. Козаки увійшли в місто і на превелике диво усіх не робили ніякої шкоди, нікого не чіпали. Лише для придобрення Татар зажадали видачі тих полонених Татар, котрих привів сюди ще покійний гетьман Конецпольський Станислав.

Ті Татари були в замку, і Осинський дуже радо на це пристав. Та лиш що Татар випустили за мури, Головацький пішов далі. А Хмельницький пішов у Збараж, заняв його

без опору, забрав звідсіля 30 гармат і всю зброю, яку тут знайшов. Поза тим не було Збаражеві жадної шкоди. Збаражане не могли вийти з дива, що Хмельницький пощадив найлютішого свого ворога Вишневецького. Дивувалися тому і його старшини. Хмельницький толкував їм:

— Не хочу, щоб світ говорив, що я веду війну задля особистої помсти, бо я не Ярема.

Від самих Пилявців гетьман не стрічав жадного поважного опору. Як лиш вийшов із Збаража, донесли йому розїзди, що якесь значніше військо наближається.

— То певно хтось з тих ватаг, що до Заславського тяглись, та спізнились. Ну, гаразд, ми з ними зараз упораємось. Розбили голову, розібемо і хвіст. А ну-ко, пане обозний, піди їм назустріч з твоїми переяславцями, та зроби лад.

Чорнота зібрав зараз свій полк і пішов назустріч незвісному ворогові, а поки що гетьман задержався на місці.

Тривало вже чимало часу, а з того боку не чути було стрілів, а навпаки доходили до обозу якісь веселі вигуки. А згодом вертає Чорнота в товаристві якогось знатного шляхтича.

— От без одного стрілу піймали ворога, — каже Чорнота, підїзджаючи до гетьмана.

Шляхтич, що приїхав з Чорнотою, каже до гетьмана:

— Не пізнав мене, бачу, Богдане... Та чи не обидив я вашої гетьманської вельмож-

ности? *Nonoogres mutant mores* (почести змінюють звичаї). Колись ми були товаришами, і я кликав тебе Богданом, а ти мене Юрком... Тепер ти гетьман, а я бездомний скиталець.

— Невжеж Юрко Немирич?!

— Він сам.

— Мій друже, товаришу гарної безжурної молодости, як же давно ми не бачились, звідкіля тебе сюди вітер завіяв?

Гетьман став Немирича обнімати.

— Поки тобі розкажу усе докладно, прикажи, гетьмане, мене і моїх людей нагодувати, бо ми дуже зголодніли. Не день, та не два скитаємося манівцями, щоб на якого свата не натрапити, усі припаси минулися. Чи нас приймеш сиріток під свою руку, чи проженеш, а їсти таки прикажи нам дати.

Гетьман розпорядив зараз, що треба, а Немирича взяв у свою квартиру. Тут його і нагодували. Тоді він став розказувати:

— Знати тобі, гетьмане, що я покинув католицтво і перейшов до аріян. Православним я не був ніколи, бо православна церква мене не манила. А вже католицтво стало мені осоружне і не підходило до душі. Як я втік з України перед загонами черні, я поїхав у Варшаву. Я хотів там виказати наглядно, що коли пани українні не поступляться, не змінять свого поступовання супроти своїх підданців і православних, то Польща пропаде. Я це говорив у соймі, а там замість мене вислухати, та вирозуміти мої резони, мене висміяли, та поглумились, накинулися на мою віру, назвали еретиком

і таки закричали мене. Ти подумай! Я говорю їм про такі важні речі, як *salus rei publicae*, а вони мені теревенять про віру. Єзуїти зачемиричили всі уми в Польщі. Та на тім не кінець. Сказали мені, що мене не будуть в соймі терпіти, бо я не католик. Щож мені було робити? Хіба лизатись панам, як це Кисіль робить? Це противиться моїй чести. Тому я рішився вертати на Україну і пристати до православних, бо я не католик і з католиками мені не по дорозі. Ось я прийшов сюди з моєю ватагою і прошу тебе прийняти мене під свою руку. Хочу Україні вірно служити.

— Радо тебе приймаю, бо я знаю, що ти щирий, нелукавий чоловік.

III.

Тривога.

У Львові тривога. Налітають що раз страшніші вісти про Татар. Татарська повінь розливається що раз ширше довкруги Львова, а він сердешний стоїть, мов незахащений курник, і не бачить для себе ні звідки дорятунку. Один замок на високій горі Льва стоїть над містом, мов гордий півень над гуртком наляканих курок. Та не велика з нього користь. На замку води нема, тому він все стоїть пустий. Ніхто там довший час без води не видержить. А для города він дуже небезпечний, бо коли в ньому засяде воріг, якому за воду не буде важко, то за кілька годин розібе цілий город гарматою в дрізки.

За недобрими вістками могли львовяне переконатися **навіч** про велич того нещастя, яке їм загрожувало.

З високого замку далекий вигляд. Там збираються міщане, а на вид того, що можуть побачити, аж кров у жилах леденіє. Ніччю видно в ріжних місцях великі заграви, а в днину можна бачити, як сунуть по землі чорною плахтою татарські загони. Начеб чорна хмара впала на землю і гонена вітром наближається що раз ближче, розривається на менші клубки, розбігається у ріжні сторони, то знову збирається в купу. А то лиш що Татар не видно. Козацьке військо ще не наспіло. Чи устоїться та мала лушпинка, котра гордо столицею Червоної Руси зветься, проти такої сили?

Бо справді у той час Львів був дуже маленький. Через болота, які все мала Полтва підсичує, не було куди городові розвернутися, поширитись. А раз поставлених мурів і валів не хотілося нікому рушати і поширяти.

Від заходу Полтва, від сходу поза Успенську церкву вже й кінець. Від полудня по нинішню Валову вулицю, а від півночі по Преображенську церкву. Город обведений подвійним муром. Зовнішній мур іде попід дома, котрі до нього притикають. Недалеко від нього другий мур зовнішній, вищий. Між ними стоять місцями будівлі. На мурах, по рогах і над воротами башти. Аж за зовнішнім муром високий земляний вал.

У город ведуть дві брами: від полудня

на перехрестю вулиці Галицької і Валової, на півночі на перехрестю вулиці Краківської і Скарбківської. Це галицька і краківська брама. Краківська тепер зачинена на приказ райців міста. Та ще дві хвіртки для пішоходів: за Успенською церквою босацька, на заході за костелом Єзуїтів єзуїтська. До міста належать два замки: низчий на розі північно-східнім і високий замок на горі князя Льва.

По за мурами міста, наче дві окремі фортеці, кляштор Бернардинів і Кармелітів.

По за валами простягаються розлогі передмістя з церквами й костелами. Тут живуть хлібороби, пасічники, та ремісники. Тут стоять заїзди або господи для приїзжих купців. Найрозлогіше передмістя галицьке. На городецькому передмістю, на святоюрській горі православний монастир і заразом столиця владики.

На північному сході простягаються непроходимі багнюки.

На той час Львів не мав оборонної вартости і не міг рівнятися з Замостям.

А в середині вузькі вулички, малесенькі подвір'я, куди ніколи не доходить промінь сонця. Кам'яниці вузькі до фронту, звичайно з трьома вікнами. В разі облоги у тій вузькій стисненій кітловині не тяжко за пошести, а тоді не було хіба рятунку. Город не мав у своїм нутрі води, і спроваджували її ззовні водопроводними трубами. Хто опанував водопроводи, міг за кілька днів взяти місто без великої натуги.

Як уже стало певним, що Вишневецький

не пришло допомогти, що він забраних з мішан грошей не верне, ані війська не пришло, тоді пізнали всі, що треба самим про оборону города подумати.

Бурмістер Гросваер скликає райців до ратуша на раду. Поставив райцям питання: чи піддатись Хмельницькому, чи оборонятись? Перше питання прийняли патріоти, особливе духовенство, з великим невдоволенням:

— Такого ще не бувало... Львів усе служив вірно річипосполитій. На нашу вірність дивилася корона, як на зразок, з подивом. а так само увесь світ. А що тепер скаже той світ, колиб ми так легкодушно піддались, і то кому? Бунтівникам, і то збунтованому хлопству? А нам як буде, коли будемо дивитися на мордування наших жінок і дітей, на грабунок нашого майна? А що не ждати нам від тої дичі пощади, доказ на це те, що на Україні діється з Поляками і жидами. Хмельницький то висланник пекла. Проби! не даймо нашого города, бо Бог каратиме нас до десятого коліна. Краще полягти нам усім, чим дожити ганьби й сорому перед усім світом. Памятайте про те, як у старовину обороняли города Картагенці перед наїздом Римлян, і ми так робім, бо ми не гірші за них.

Такі голоси лунали з ріжних сторін. Всі підбадьорились, запанувало велике одушевлення до оборони.

На тій нараді був приявний Христоф Арцишевський, генерал артилерії, досвідний вояка, що вславився своїм знанням не лише

у Польщі, але й за границею. Він був тоді у Львові, та ніхто не звертав на нього уваги тому, що він не любив багато говорити і з своїми послугами та знанням не висувався наперед. Почувши тепер на раді таке балакання людей, що на воєнному ділі нічого не розумілися, не втерпів, щоб не говорити.

— Похвалюю одушевлення вашмоств і любов до отчизни. Ці прикмети мають велике значіння у війні, та вони самі собою не вистарчають до побіди. Вашмостві не маєте поняття про війну, не маєте воєнного досвіду. Ви не в силі бачити того, чого городові до оборони треба, і я вам кажу як досвідний вояк, що крім запалу й патріотичних почувань, нема у вас нічогосько більше. Ви недоцінюєте ворога. Кажете, що проти нас іде збунтоване хлопство, а воно так не є. Там є і хлопство, та є там і досвідні вояки і полководці, котрі тим військом кермують. Я їх знаю, бо я з ними воював. У нас нема сили устоятись їм у боротьбі. Те, що ви тут ставите до оборони, не є військом і не може ним зватись. Як ті ваші оборонці побачуть під мурами таку силу, то всі підуть в рости́ч. Нагадають собі пилявецький розгром і впадуть на дусі. До оборони обложеного города треба війська вишколеного, здисциплінованого. Таким може бути лише наємний німецький жовнір, а таких прислали вам пани лише пятьдесят.

— Ганьба їм! Видурили у нас гроші і зрадили...

— Я нікого не обвинувачую, лише кажу.

як воно є. Оборонність города жадна. До котрого небудь місця піде воріг наступом, ми пропали. Та то ще не все. Візьме воріг високий замок, а це не важко, тоді розторочить цілий город гарматою у порох. Відітне водопроводи, то за кілька днів здамося самі. А чи думав хто про припаси харчів, щоб облогу видержати? Ні. А стане воріг на наші криші кидати запальні стрільна, то згоримо живими. Я обовязаний перед Богом і власною совістю сказати вашмостям усю правду, що як схоче Хмельницький взяти Львів, то візьме його одним махом. Чи не краще булоб піти з ним на переговори і, запевнивши ваше життя і майно, віддати йому по доброму ключі города? Вашмосці помиляєтесь, говорячи, що з Хмельницьким сама чернь на грабунок ласа, та на кров. Там військо здисціплене. Нашому коронному війську від козаків учитися слухняности, а тоді не булоб Жовтих вод і Пилявців. Я можу вам за це поручитись, що як Хмельницький запевнить вам безпеченство, тоді ніхто одного стебла не рушить. Його одно слово повздержить і чернь і Татар. Та як та чернь і Татари здобудуть город силою, то подразнені вашою впертістю страшного накоють лиха... Що Львів не вдержиться, то нагадаю вам здобуття Полонного. Знаю тамошні укріплення, з котрими Львову не рівнятись. А й те треба памятати, що Полонне обороняли Німці — не таке військо, як ваша міліція. А Полонне не Хмельницький брав, лише Кривоніс, без гармати, зі своєю невишколеною черню.

Бесіда Арцишевського не подобалася панам райцам і міщанству. Почулися зараз неприємні вигуки про боязкість, а то й зраду. Тоді обізвався один із шляхтичів, котрий сюди зайшов.

— Я чую голоси невдоволення з промови такого досвідного вояка, як й. м. пан Арцишевський, і це мене дуже дивує. Як вашмосці говорили про одушевлення, відвагу, посвяту, то ще ввійшло. Та почути такі самі теревені по вимовних словах того, що розуміє воєнне діло, то це, вибачте за слово, божевілля. Ми бачили роботу Хмельницького, і можемо вас запевнити, що то не аби який грач. Він певно не злякається ні вашої посвяти, ні високолетних слів, а зробить те, чого ви навіть не в силі передбачити.

Говорите про одушевлення і посвяту, та говорите не за себе, лиш за своїх жовнів, котрих ви не знаєте. Ніхто з вас не є жовніром і не буде битись, бо не вміє. Ваші міліціанти може й мають одушевлення, та не мають витривалости, ні досвіду, ні вишколення. Я поділяю думку пана Арцишевського.

Та й ці слова не подобались. Міщане стояли на своєму, щоб не здаватись, а боронитись до останнього. Духовенство клялось, що буде піддержувати духа духовними засобами, а жиди будуть певно відважно битись, щоб не попасти в руки кровожадного Кривоноса. Помимо того вибрали всі однозгідно командантом города Арцишевського.

— Я вибору не можу прийняти, — каже Арцишевський, — бо міщане не мають права

наставляти командантів військові. Не відхиляюся від того, щоб вам служити радою і до-свідом, навіть моє життя у вашій справі по-ложу, та командантом не буду. Головою го-рода є пан Гросваер, і команда йому нале-жить, а я стаю йому до помочі...

Зараз узявся Арцишевський енергійно до праці. Та що він міг зробити? Мури були лихі, паркани на валах хитались, обидва ар-сенали порожні, бо кращу зброю забрав Остроріг під Пилявці. Не було матеріялу до поправи, а привезти його було за пізно. Все було за пізно. А найважливіше, що не було війська, хіба тих 50 драгунів і одна хоругва, котру привів Ціхановський.

Зараз по тій нараді пахолки городські стали вибубнювати по городі, щоб охочі зго-лошувалися до війська. Обіцьювано кожному по 3 таляри. На те зголосилося 250 Німців, що остали по пилявецьким розгромі. Того всього було за мало, щоб обсадити вали на один раз, а не то, щоб оборонятись. Ще трохи людей зголосилося з міщан, та таке військо не мало боевої вартости й більше заваджало, ніж помагало. Шляхта, яка у Львові лишилася, скрилася по кляшто-рах. Вона вважала нечестю для себе ставати до бою побіч міщухів ремісників. А надто всі добре знали, що по кляшторах давали краще їсти, ніж у городі.

Арцишевський взявся при помочі капі-тана артилерії Севастіяна Адерса до органі-зації Німців, хоч не мав надії на успіх своїх зусиль.

Сотню жовнірів і три гаківниці післано Братковському на замок.

До міліції приймали і жидів. На вежу Успенської церкви витягли гармати, а до обслуги вислано жидів.

Українцям забрали металеву плиту з Успенської церкви, котрої вони вживали замість дзвона, щоб часом православні не давали ворогові знаків таємних.

А духовенство дбало про те, щоб піддержати у міщан духа, щоб не дати їм пізнати, що така оборона, то божевілля.

По всіх костелах правилися молебні і богослуження з палкими промовами і казаннями. До того духовенство вигадувало різні чудеса, пророцтва, привиди, обявління, про які розказувало з амвона, а люде приймали це за сущу правду. По молебнях виходили з костелів величаві процесії і ходили по вулицях, як і перше.

Ніч з 5 на 6 жовтня 1648 була для львовян дуже неспокійна. Всі дожидали під мурами Львова війська Хмельницького. Ніхто не лягав спати. Непевне завтра томило душу і проймало жахом. Міліція стояла на валах. Православні позамикалися в своїх домівках, побоюючись напасти.

Від того дня, як на францішканським подвіррю вбито підозрілого чоловіка, Русини не мали спокою навіть по домах. Даремне поважніші Поляки старалися заспокоїти фанатиків, та все нівечили ксьондзи, котрі поза католицизмом не признавали лю-

дини, і своїми фанатичними проповідями удержували своїх вірних у релігійнім фанатизмі і нетерпимости.

Другої днини надійшла головна сила татарського війська. Воно розбрилося по околиці, окружуючи город з усіх боків, і щораз наближалося до валів.

З високого замку і з башт заревли гармати. Та це була лише втрата пороху, бо Татари не зближалися на відлеглість стрілу. Вони лише розглядали слабкіші місця на валах, і зараз завернулися. Між недосвідним міщанством запанувала з того велика радість, що ось від перших стрілів воріг налякався і втік.

Тугай-бей, що тою частиною командував, засів у Збоїсках кватирою. Він зараз післав двох селян до Львова до старости Сінявського, щоб заплатив йому обіцяний окуп. Тугай-бееві відписано, що Сінявського у городі нема. Арцишевський радив, щоб зараз навязати переговори з Татариним, щоб його на свій бік перетягти.

— Того зовсім не треба, — говорили райці. — Татари прямо бояться нас зачіпати. Ми маємо певну відомість, що кн. Вишневецький вирушив уже з Замостя з польським військом нам на допомогу і леда хвиля вдарить на Татар іззаду. Хіба не бачите, що Татари вже цілу добу стоять в належній віддалі від города і не зачіпають нас?

— Слава Вишневецькому!

— А були такі між нами, що підозрівали того князя в зраді. Чи то не гріх такі наклепи

проголошувати? А я знав, що він не з таких, щоб зраджувати. А супроти того нема чого нам з поганцями в переговори заходити, та не без того, щоб великі гроші на окуп давати.

Та зараз наспіли із сходу козацькі полки. Вночі видно було з города велике полум'я від козацьких обозних вогнів. Міщанам стало лячно. Хто зна, як воно буде з підмогою Вишневецького, краще було завчасу втекти з города, а тепер, то вже певно неможливо.

Татари мов мурашки порозлазились і обсадили всі горбовини і провалля. Та під вали вони не підходили, лише на передмістя забігали. Тут траплялися сутички. Міщане відбивались, та великих грабунків, ані підпалів не було. Про це подбав гетьман, щоб передміщан щадити.

Того дня побачили міщане вечером на Вовчій горі відділ кіннотчиків, а на переді знатного їздця на білому коні. Рівночасно з тим надіхала від Винник козацька артилерія і розташувалася біля церкви св. Ап. Петра і Павла.

— То певно буде Хмельницький, — говорили затривожені львовяне.

Зачалася правильна облога...

На другий день видно було з города, як машерували козацькі полки. Вони розвивались у довгу лінію від долини за високим замком аж до Вовчої гори, окружуючи Львів.

За ними усталилася друга лінія. Перед лівим крилом козаків станули Татари, перед серединою Волохї і задунайські Татари,

а перед правим крилом донці. Між ними й першою козацькою лінією стояли чети легко озброєних Татар, прибічна гвардія гетьмана. Усі ці рухи було добре видно з ратуша, та замку. Хмельницький начеб хотів показати львов'янам усю свою силу, супроти котрої усякий опір був даремний.

У городі стали обчисляти сили козацького війська. Дивилися крізь страшкові окуляри і начислили їх на двісті тисяч козаків, шістьдесят тисяч Татар і п'ятнадцять тисяч Турків, котрих тут зовсім не було.

Хмельницький зі своїм штабом оглянув Львів з усіх боків.

— Щож, панове старшино, важка буде робота взяти город?

На те каже Чорнота:

— Як самі не здадуться, то можна його взяти за три дні. Тут стільки дір, що котрою небудь можна буде у цей курник зайти.

— Я те бачу, — каже гетьман, — та мені шкода нівечити столицю Червоної Руси. Ви знаєте, що не самі козаки з нами, котрих можна вдержати в послуші.

— Нічого жаліти, — каже Кривоніс, — православних можна забезпечити навіть і перед Татарами, а тамті хай вибачають.

При гетьмані був і Корнієнко. Він зараз помітив, що гетьман не хоче города брати приступом. Помітили це й полковники й запевнились у цьому ще більше, як гетьман приказав козакам ті місця зайняти, де були водопроводи, і наказав сюди нікого не пускати.

Гетьман зложив докладний і подрібний плян облоги і позатакав усі переходи так щільно, що хіба птиця могла перелетіти. Правильні реєстрові і запорожські козаки заняли місця від галицького передмістя через зборівський шлях аж до Високого замку. До лівого крила припирали полки черні полковника Головацького, а далі від городецького шляху по нинішню Гицлівську гору кримці. Від півночі поза Високим замком під замком стояв Кривоніс.

Гетьман, оглянувши все, вернувся в свою квартиру до Лісинич. Зараз прикликав до себе Корнієнка.

— Не знаєш ти між моїми канцеляристами якого молодого дотепного, та меткого чоловіка, розуміється, освіченого, котрий би перебрався у город і дивився пильно, що там робиться, на вус усе мотав і мені переказував? Я тому про це тебе питаю, бо про те не сміє крім нас двох ніхто знати, а то цьому сердесі грозилаб ще більша небезпека. Треба тобі знати, що не без того, щоб львівська команда не мала своїх шпигів у нашому війську.

— Я сам піду, — каже Корнієнко.

Гетьман глянув на нього уважно:

— Це нелегке діло, мій сину, можна попасти в квашу і на колі загинути. Ти мені наче рідний.

— Щож, батьку, годі мені в канцелярії за пічю сидіти. Коли так мені написано, то воно мене не мине. А коли я це роблю для України, то я певцій, що свята Покрова мене заступить. А в тім, у нашій канцелярії нема

такого молодого, щоб так говорив по латині, як я, і по польськи теж.

— Ну, по латині ти говориш добре, та з польщиною ти не висувайся, бо зараз пізнають, який ти Поляк. Ну, гаразд! Іди з Богом, коли наперся. Зразу буде велика штука через мур перекрастись.

— Це мені не буде важко. Ось я помітив, що перед галицькою брамою товпляться люде з передмістя, щоб у городі захиститись. Між них піду і певно перепхаюсь в гурті.

— Як будеш за мурами, йди між православних. Розпитай там за старшину ставропігійського Брацтва Петра Красовського. То мій знайомий. А в тім, ти його знаєш теж, бо ми обидва були у нього, коли верталися з Варшави. Дам тобі до нього листа. Та ні, не дам, бо колиб у тебе такого листа знайшли, то не житиб тобі більше. Я тобі краще дам інший знак...

— Не знайдуть у мене нічого і навіть чіпатись не будуть. Ось я зараз покажусь, хто я буду.

Він вийшов на свою квартиру, таки біля гетьманської, забарився довший час, а опісля станув перед гетьманом молодий бернардинський монах, підперезаний білим шнурком, з якого звисали чотки.

Голова була низько обстрижена з плішем на голові. Він склонився перед гетьманом:

— *Laudetur Jesus Christus!* (Слава Ісусу Христу!).

Гетьман аж руками сплеснув:

— Де ти, Олексію, навчився так миттю перекидатись?

— В академії, в бурсі. Ми грали різні містерії, та вигадували усячину, мені це не першина...

— А де ти цей одяг роздобув?

— Як ми йшли сюди, козаки під Збаражем піймали якогось бернардина і повісили. Я подумав собі зараз, що під Львовом така ряса може придатись, і я купив собі її у козаків. За золотого продали мені цілого бернардина, лише без тіла.

— Так глядиж, хлопче, не дай пійматись. Напиши собі зараз пропуск і я підпишу, та мою гетьманську печатку прибую, а без того, то й свої тебе повісять, поки у город зайдеш. Ти у Красовського бував зі мною, то певно тебе пізнає. Йди, сину, хай тебе Божа мати захищає.

За хвилю Корнієнко держав гетьманське письмо в руці і вийшов з гетьманської кватири. Та не легко було перебратись через лінію. Усюди сновигали чети і що хвиля задержували його і пильно придивлялись.

Вже пізнім вечером добрався до босацької хвіртки. До сторожі заговорив по латині. Його не зрозуміли. Тоді він став мішати польські слова, прикидаючись чужинцем. Прикликали команданта, котрий трохи знав латину. Перед ним сказав, що йде з Замостя, та хіба чудові приписати можна, що сюди добрався. За нього багато говорила його монаша одежа.

— А чому ти, патре, не пішов прямо до бернардинського кляштору?

— А хібаж я знаю, де він? Я тут перший

раз у життю. Врешті знаєте, що Львів обложений з усіх боків, і я щасливий, що сюди попав, та не наскочив на яку ворожу чету. Я думаю, що з города легше прийдеться до монастиря дістатись.

— А що там у світі чувати?

— Примас збирає велике військо на ребелянтів. Йде багато шляхти й німецькі наємники.

Його зараз пропустили через хвіртку. Олексій надів на голову каптур, так що ледве трохи лица було видно. Він зараз пішов у город, і сторожа стратила його з очей. Пішов у сутіні до знайомого йому дому на Бляхарську вулицю. Станув в кутку надумуючись, чи застукати у двері, чи ждати, аж хтось йтиме. Стукати не зважився. Та недовго прийшлося ждати, як закрутився ключ у воротах, вони відчинились, і якась стать вийшла з сіней. Олексій проховзнувся попри неї мов вюн і опинився на тьмавім подвіррю. Браму знову замкнено ключем. Тепер Олексій не знав, що йому робити? Став обережно ступати попід стіну, аж натрапив на людину, котра перелякалась і спитала:

— Хто тут?

Олексій зміркував, що питаючий відскочив від нього у другий бік.

— В імя Христа Спаса, проведи мене, брате, до пана Петра Красовського, я приходжу по пильному ділу, — вишептав.

Той не питав уже більше нічого, взяв Олексія за руку і повів його вузькими сіньми. Потім пішли східцями вдолину, аж

Олексій побачив крізь щілину світло. Він поміркував, що знаходиться у підземеллю. Нарешті провідник відчинив двері і пустив його в середину, а сам вернувся не оглядаючись. Олексій не міг зразу відкрити очей, світло його разило. Аж згодом міг дивитись і приступив до стола. Побачив, що зайшов до якогось купецького магазину, бо попід стінами стояли скрині різної величини. При довгім столі на ослонах сиділи старші люде. Між ними пізнав Красовського. Усі дивилися на нього збентежені, звідкіля взявся тут бернардин. Олексій приступив до Красовського і вклонився:

— Кланяюсь вашмосцям і привіт від пана гетьмана Хмельницького приношу.

— Хто ти будеш? — спитало кілька голосів відразу гнівно.

Олексій зсунув каптур з голови.

— Не лякайтесь мене, вашмосці, а вашмость, пане Красовський, нагадай собі, як я гостював у вашій домівці, вертаючися з паном Хмельницьким з Варшави. Я його канцелярист і похресник, може мене і пізнаєте? Я Олексій Корнієнко... Він показав Красовському свій пропуск з печаткою і підписом Хмельницького.

— По голосі тепер тебе пізнаю, сину, а так гадав зразу, що чорт бернардина приніс на нашу загибель.

Тепер обступили Корнієнка усі і стали розпитувати.

— Пан гетьман усіх поздоровляє...

— А коли в'їздить до міста? Коли освободить нас із важкої кормиги?

Олексій не знав, що на це відповісти, бо він знав, що гетьман не спішиться города брати. Та не хотів бідним людям віднімати надії.

— Усе в Божих руках і я цього не знаю. Мене прислав сюди пан гетьман, щоб роздвигтися, та дізнатися, що Поляки замишляють? Як від вас, панове, чого довідаюсь, то радо послухаю і гетьманові передам.

— Щож ми знаємо? Піди, козаче, до котрого небудь костела, то почуеш на казанню. Наша ціла турбота під цю пору в тому, щоб наше життя захистити. На нас страшно Ляхи і жиди наслідують. Що ми терпимо, то один Бог відає. Та ми радіб від тебе почути про нашу справу, про подвиги і побіди пана гетьмана. Розкажи, голубе, та повесели нашу душу.

Олексій став усе докладно розказувати, а братчики слухали його з бючим серцем.

— Будь моїм гостем, козаче, і ходи до мене, тут нам годі довше задержуватись.

— Стали розходитись. Красовський узяв Олексія за руку і повів напوماцьки такими крутими вузькими переходами, мов у якому лябіринті. Нелегко було неосвідомленому визнатись.

Аж прийшли до мешкання Красовського. Він виняв ключ і відчинив двері до знайомої вже Олексієві світлиці.

— Ми мусимо дуже берегтись і я не знаю, чи безпечно буде тобі, сину, на вулиці показуватись. Можеш зрадитись. Твій наддніпрянський говір кожному видасться подо-

зрілим. Ви ніколи не будете по польськи добре говорити.

— Я мушу це зробити і всюди заглянути, бо по це мене гетьман сюди прислав. Колиб не те, то шкода було сюди йти. Я скидаюся на чужоземного монаха і лише латиною буду говорити, а я говорю нею несогірше. Таким побитом я вже піддурив старшого на босацькій хвірці.

— Так не кажи. Вже те, що ти прийшов до нас від гетьмана і приніс нам не іскорку, а ціле полум'я надії, варто було того, щоб ти трудився. Та я тебе остерігаю, що в городі повно шпигів, у мене ти безпечний. Колиб вночі прийшов трус, то поки відчиняться двері, я тебе сховаю добре. Та на вулиці, то я тебе не охороню.

— Мій одяг мене хоронитиме.

Сімя Красовського чимало здивувалась, як господар привів з собою бернардина.

По вечері повів Красовський свого гостя на вищий поверх з вікном на тьмаве подвір'я.

Олексій зараз роздягнувся і міцно заснув.

Рано вийшов з дому непомітно, затягнув цупко каптур на голову і пішов на ринок. Як раз ходила по місті величава процесія. Йшов арцибіскуп під бальдахимом з св. дарами. Довкруги нього багато ксьондзів у ризах, і костельної служби в червоних та білих комешках*). Несли в руках горючі свічки, прислуга дзвонила в дзвіночки.

---

*) Щось в роді стихаря, лише коротше.

Усі співали покутні псалми. По костелах гуділи дзвони. Олексій замішався в товпу і ходив з процесією. А народу стільки, що нікуди голки кинути. Від часу до часу ставали, народ клякав, а арцибіскуп благословив св. дарами на всі чотири сторони.

Обійшовши так ринок, завернули до катедрального костелу. Тепер відправили молебень з суплікаціями. Опісля якийсь ксьондз вийшов на амвон. Олексій оперся о стовп, понизив голову і слухав.

Провідник говорив плавно і всіх захоплював своєю вимовою. Про що він говорить?

Православних звічечив ущент. То чортівська віра, ніхто не може бути спасенним, бо шизматик не піде до неба, лише католик. Хмельницького прислало пекло, то знаряддя Люципера. Хмельницького що ночі чорти мордують, відьми, та опирі. Вампіри з нього кров ссуть. Він от-от розсиплеться в порошок, бо під його одежею вже нема тіла, тільки самі кісточки хрупчуть. Це посвідкували віродостойні богомільні люде. Його можна побороти лише сильною вірою, постом і молитвою, та покутою за гріхи. Коли покута буде сповнена, тоді ангел божий огненным мечем його розібе... А далі став підносити хоробрість городських оборонців і доброту фортифікацій, котрої жадна сила не здобуде.

Корнієнко, слухаючи таке, не знав, чи сміятися з дурноти проповідника, чи з наївности вірних, що в такі теревені вірять. Вони по кожнім реченню охкали, падали ниць і билися в груди. Жінки попадали інколи в істе-

рію, кричали несвоїми голосами, рвали собі волосся на голові, дряпали себе по лиці до крові, божеволіли тай годі.

По проповіді дехто став виходити, інші лежали хрестом, не зважаючи на те, що другі наступали їм чобітьми на руки, а то й спотикались і падали на них.

Олексій вийшов теж і подався на ринок. Тут біля ратуша товпа народу. Як раз мала збиратися рада. Олексій став туди пропихатись, зайшов в юрбу і вона занесла його аж до ратушевої салі. Наради не були тайні, а велися під контролею городської, не дуже то добірної публіки. Між нею розмістилися ксьондзи, котрі аранжували одобрення або негодовання вирішень ради. Рада почалася представленням ситуації. Бурмістер Гросваер виложив невідрадний стан оборони, та боявся згадати що небудь про здачу города. І ніхто інший з бесідників за тим не відзивався. Навпаки, гарячі голови серед реву товпи говорили про посвяту і геройство оборонців і т. і. Говорено про чуда і добрі знаки на небі, та приходили до такого висновку, що Господь засліпить Хмельницького і він не буде Львова бачити. Тепер один з райців поставив внесення, щоб негайно попалити передмістя, щоб воріг не мав де сховатись і підходити до валів. Таку думку прийняли всі з великим одушевленням. І так уже козаки й Татари вдираються на передмістя і грабують усе. Краще, щоб це добро пішло з димом, як малоб дістатися ворогові.

Дісталосся знову шизматикам на горіхи.

Чого доброго, а вони відчинять ворота міста і впустять їх ворога. Як довго вони живі, ніхто не може бути безпечним. Найкраще було б їх усіх вигубити, а тоді й Богові було б це любо, і городові вийшло би на користь. Хібаж таких примірів не було в історії, хочби лише в жидівській? Так роблене це по Божому наказу.

Промовця прийняли з одушевленням.

Даремне силкувалися розважніші проти цього виступати. Вони переконували, що спаленням передмість самі собі пошкодять, що православних губити не можна, бо Хмельницький тяжко за це помстився би, та їх закричали:

— Смерть ворогам шизматикам!

Той оклик понісся з салі на двір, на ринок, і товпа підняла пекельний вереск.

Від того стало Корнієнкові лячно. Йому здавалося, що ось, ось, хтось вкаже на нього пальцем, і тоді розірвуть його на шматки. Затиснув дужче каптур на голову, і вийшов із салі на ринок. Зараз помітив у товпі якусь метушню. Пропхався ближче і побачив таке:

На землі клячала окрівавлена жінка з розкуйовдженим волоссям. Товпа шарпала її, біла й верещала, що нічого не можна було розібрати. Біля Олексія стояв якийсь босий кармеліт і Олексій осмілювався спитати його: *dices mihi, frater, quid significat iste tumultus?* (скажи мені, брате, що значить це збіговисько?).

— Як раз піймали чарівницю. Вона каже,

що була любаскою Кривоноса і вміє заворожити кулі, які йдуть на козаків.

Олексій пропхався ближче й дивився на нещасливу жінку. Вона начеб не чула побоїв. Приклякла на землі і дивилася вгору туманними очима, в яких не видно було розуму. Вона від часу до часу то скрикувала в істериці, то стогнала, то знову шептала почорнілими спеченими устами.

— Вбити шельму, на куски порвати, вона нам нещастя накличе, — ревіла товпа.

За Олексієм стояв той самий кармеліта, котрий сюди теж пропхався.

— *Naec mulier mente capta esse videtur* (здається, що ця жінка божевільна) — каже Олексій.

Та видно, що кармелітом заволоділа психоза товпи теж, бо він навіть не зважав на те, що до його Олексій говорив.

Жінка клячала начеб в якімсь душевнім захопленню так, як малюють святих мучеників. Дивилася в небо, не турбуючися тим, що довкруг: неї діялось.

Олексієві стало жаль бідної. Хотів уговорювати товпу, та нагадав осторогу гетьмана і Красовського, щоб з польщиною не виривався, а латини товпа не зрозуміє. Хотів попрохати про це кармеліта, та в цій хвили якийсь дужий драбуга вдарив нещасну каменюкою по голові так, що розбив череп, і жінка повалилася на землю нежива.

Тепер кинулася на неї товпа, стала бити чобітьми та шарпати мов стадо голодних шакалів.

Та ось продирається крізь товпу марне бідне дівча. Воно шукає за мамою, та от і знайшла її трупа.

З несамовитим зойком припала до трупа матері тай голосить:

— Мамо, моя бідна мамо, чого ти сюди йшла між тих звірюк? Від рана за тобою шукаю усюди... Боже мій! Тепер я кругла сирота.

Від того розпучливого голосіння товпа на часок припинилась, та не знайшлося ні одно чуле серце, щоб над сиротою зжалілось. Тепер дівчина встала, випрямилась у весь ріст, та затискаючи немічні кулаки марненьких рученят, стала кричати:

— Кари на вас, бузувіри, вбивці, нелюди! Підождіть! Коли моя матуся була чарівниця, то я ще більша буду і всіх вас у собак перекину.

Ця погроза припечатала її долю. Той самий драбуга хопив її за волосся, кинув на землю і з цілої сили копнув ногою, інші пішли слідом за ним і так скопали нещасну жертву, що зробили з неї спотворену масу.

Олексій з закрівавленим серцем протиснувся крізь товпу і йшов швидко на Бляхарську вулицю. Напроти нього надійшов з св. дарами православний священник до хорого. Та лиш показався у ринку та сама товпа кинулась на нього з криком: Піп! шизматик, пєс!

Олексій оглянувся і завернув назад. Товпа окурила священника, рвала на нім ризи, біла, шарпала за бороду. Дари впали

на землю і розсипались. Піп припав до землі і став згортати. Тоді товпа з пекельним вереском стала його копати ногами і місити по нім. Олексій скипів увесь. Хотів іти обороняти, та нагадав, що нічого сам не вдіє, а лише себе зрадить. Завернувся знову, поспішаючи що сили.

Додому прибіг блідий мов полотно. У нього захоплювало дух, не міг промовити слова. Прикляк перед іконою Богородиці і, закривши лице долонями, став гірко плакати. Плакав так, що ціле тіло дріжало, корчилось мов у судорогах. Уся сім'я Красовського збіглася до нього, не знаючи, що йому сталось. А він страшно плакав. Згодом прийшов до себе, отер заплакане лице і розказав усе, що лиш бачив.

— Це бідна Варвара, — каже Красовський. — Вона справді божевільна. Брацтво удержувало її з дівчиною в домі убогих, що при нашій Ставропигії.

— Хібаж вона справді була любовницею Кривоноса?

— Куди пак! Вона Кривоноса навч не бачила. То вдова по шевцеві, нашому братчикові, жінка чесна, та потім таке на неї прийшло. А цей піп, то таки від нашої братської церкви о. Демян. Він все такий був, що йшов усюди, куди його закликали, не зважаючи на небезпеку, хоч ми його остерігали. І от поляг воїн христовий. Вічна йому пам'ять! Треба буде післати людей, щоб забрати тіло та похоронити як слід.

— Може йому помочі треба, може ще живий, — каже Олексій.

— Ого! сину, з під копит львівської товпи живим не виходиться.

— Я не мав поняття, щоб так хрещені над хрещеними знущалися!

— Хіба Ляхи вважають нас за хрещених? А ну, перейди на їхню віру, чи не охрестять тебе вдруге? А те, що діється, то наш хліб щоденний. Нам і до українського повстання було зле, та тепер Ляхи посатаніли, начеб ми тут у Львові були в тому винуваті, що козаки повстання піднесли. Одинока наша надія, то батько Хмельницький. Він певно город візьме, а тоді ми самі помстимося за нашу кривду і заплатимо їм тою самою міркою.

Олексій розказував далі, що чув на казанню і в ратуші.

— Не кажуж я, що вони подуріли? Нова халепа. Та що їм з того прийде, що сплять передмістя? Це їх не вратує, а тільки усякого добра пустять з димом, а бідних людей на голодову смерть дадуть. Я там маю свояків, і треба буде їх остерегти, щоб ратували задалегідь свою мізерію. Треба зараз когось туди післати.

Він узяв шапку і вийшов.

IV.

Підпал.

Поміж городським шумовинням знайшлося двох смільчаків, котрі за добру за-

плату приймалися перекрастися на передмістя і підкласти вогонь.

Перенустили їх єзуїтською хврткою, й вони перелізли під вечір через вали. Йшли хильцем попід оплітками з огневим приладдям і зараз розпочали свою злочинну роботу. Передміщане не знали ні про що. Сиділи по хатах, беречучись перед Татарами, котрі частенько забігали сюди і крали. Та вони тим дуже не бентежилися, бо таке саме робили і кварцяні жовніри, що було туди переходили. Татар вони не дуже то боялись, бо почували за собою батька Хмельницького, що не дасть їм кривди зробити. Вони не раз бачили, як на крик людей прибігали на конях козаки і розганяли напасників нагаями.

Аж відразу того нещасного вечера загоріло в кількох місцях. Почувся тривожний оклик: Горить! По церквах ударили в дзвони. Люде вибігали з хат і бралися рятувати. Та не знати було, звідкіля зачинати, бо вогонь вибухав у що раз иншому місці. Люде зміркували, що це не випадкова пожежа. Зразу гадали, що це Татари, поки не побачили злочинців, як бігали з вогнем від одної будівлі до другої.

— Ось де злодії! Хто їх наслав? Ловіть їх! В огонь з ними!

Тепер злочинці побачили, що не жарти і давай втікати. Одному повелося перебігти місток на Полтві і втекти на вали, другого зачепив хтось гакѡм від огню за ногу, і він

упав. Люде хопили його мов чорти душу і поволікли до горючої домівки.

— Хто тебе наслав, злодію?

— Панове райці нас наслали і підпалити приказали, пустіть мене зараз, а то не мине вас кара.

— Та ти, собачий сину, вже того не будеш бачити! — кричав якийсь старший чоловік. Двох дужих людей піймали за руки і ноги, піднесли вгору, розгойдали і кинули в середину полум'я. Він схопився і хотів з вогню втекти, хоч на ньому відразу загоріла одежа, та люде штовхали його дрючками в огонь. Він упав і вже не піднявся більше.

Була погідна днина. Дахи висохли від сонця, вогонь поширювався що раз далі, захоплюючи що раз нові будівлі. До того ще взявся вітер, сипав іскрами, кидав горючими сніпками та гонтами аж у другий кінець передмістя, під святоюрську гору. Вітер шалів що раз більше, вогонь розлився в одно огненне море... Тріщали крокви та сволоки і западалися в середину, звідкіля кожним разом стріляв угору високий стовп полум'я, розкидаючи іскрами на всі сторони. Стало ясно мов удень...

А серед горючого пекла сновигали бідні люде, налякані, розпучні, та виносили з хат свою мізерію, яка потім горіла на вулицях. Виносили з хат німичних старців, хорих, та дітей немовлят.

Настав страшний крик та зойк, почувися проклони на райців. Вигнаний із стаєн скот

ганяв вулицями ошалілий від страху, ревучи, і завертався знову до горючих повіток. Не одного захопило в хаті полум'я. Вибігав з хати мов смолоскип, падав на вулиці, і вже більше не в силі був піднятись, гинув у муках. Вогонь дійшов до краю. Сюди прибула тепер чернь Головацького й Татари. Вони думали, що передміщане нарощне підпалили передмістя, щоб їх звідсіля викурити. І ними заволоділа страшна лютя та жадоба помсти.

— Ось, братіки, як воно! Ми по гетьманському наказу шанували їх, повірили цим зрадникам... Бийте собак, щоб усі околіли.

І чернь на спілку з Татарами стала спинами заганяти нещасних погорільців в огонь, а то й різати...

Цілолітня праця, довголітнє змагання до добробуту, усе пішло з димом, і то під зиму... А скільки бідних людей пропало...

Гетьман побачив із своєї квартири велику заграву і виїхав зараз на Вовчу гору. Перед його очима розлилось одно велике море обрамоване узгір'ями, що околювали столицю Червоної Русі.

— А ну, Михайле, — каже до осавула, — скачи з кількома козаками, та розвідай, хто такого нещастя проти могого приказу накоїв. Злочинця вишукай хочби під землею і приведи його до мене. Він на колі здохне. З тою неслухняною черкю непорадна година!

Гетьман дуже сердився. Осавул поїхав чвалом. По дорозі стрінув посильного від полковника Головацького, що чвалував до

гетьмана. Головацький уже вспів довідатись, що підпал пішов на приказ з ратуша. Він припинив різню і тепер стали козаки помагати бідним людям.

З такою доповідю вернув осавул до гетьмана.

— Господь відібрав їм розум. Як тепер вітер обернеться на город, то згорять усі мов ті голуби у замкненім голубнику.

Бідні погорільці з останками своєї мізерії, яку вспіли врятувати з пожару, налякані до того ще нападом Татар та черні втікали під Галицьку браму і благали, щоб їх впустити. Зразу справді браму відчинено, та втікачів стільки напливало, що городяне налякались їх. Командант приказав зачинити браму знову, та це не приходилось легко. Люде товпилися, попихали одні других. Не одного роздавили, иншим поломили руки та ноги. Бідний народ ревів в одчаю і падав знесилений під брамою, а по них толочили ногами. Друга юрба кинулася до кляшторів і сюди чимало їх досталось. Бернардини впускали лише таких, від котрих можна було сподіватись, що не треба їх буде за дармо годувати. Бідний, хоч і попав сюди, то його виганяли за браму силою.

Та в тій хвилі сталося те, що передбачив гетьман, і що справді вже налякало міщан.

Вітер завернув на город і ставав що раз сильніший. Від того стало в городі дуже гаряче. Міщане втікали з валів і мурів. Сюди йшло полумя мов з пекельних челюстів, ки-

дало горючими гонтами і сніпками. А город не був на пожар приготований, хоч на це досвідний Арцишевський звертав нераз увагу. Не було води, не було чим гасити. Декотрі деревляні крівлі стали затлівати. Тепер і тут лунав тривожний оклик: Горить! Прокляття передміщан зачинало сповнюватись.

Люде бігали безраді. Ніхто не знав, за що братись. Погорільці, що лежали під валами, підносили в сторону города затиснені кулаки і кричали:

— То кара божа за нас, за зраду, бодай ви зійшли на таке, в якому ми оце опинились.

Налякане жіноцтво збігалось до костелів, де правилися молебні, де говорили казаня:

— То кара за те, що за довго терпіли серед наших мурів католицького города шизматиків і недовірків. Ви знаєте, як Господь приказав свому вибраному народові вигубити невірних Анамітів. Жиди послушалися божого приказу, і ні один поганин не остав живим. За те благословив Господь свій вибраний народ і віддав йому анаміцьку землю. Вам наказував Господь нашими устами, устами слуг своїх вигубити шизматичьке племя до тла. А чи ви того послушали? Навпаки ви терпіли їх, заходили з ними в зносини, торгували з ними, а вони тим часом багатіли і росли в силу. І за це нас Бог тепер карає... Покайтесь і поправтесь, а коли Господь ослобонить нас із цієї халепи і утиску, йдіть за голосом слуг бо-

жих і подбайте, щоб у нашому городі ні одного шизматика не стало.

До Красовських приніс першу вістку про пожар сам він. Прийшов зараз додому дуже стурбований і перше його слово було:

— Передмістя горять, не можна було ніяк передати заздалегідь перестороги. Коли Господь караючою своєю десницею заверне вітер на нас, то всі згоримо. Вже не буде що здобувати. Памятайте, мої любі, що колиб і моя домівка занялась, а мене тут не було, то ховайтесь усі у підземелля до моїх магазинів. Там сильне склепіння, і буде безпечно. Ми туди зараз повиносимо з хати що цінніше й не багато забірає місця.

Олексій каже:

— Я піду подивитись, що в городі діється.

— Небезпечно тепер по городі ходити, там тепер така глота, що не дай Боже! Тебе там роздавлять.

— Таки піду, батьку, не видержу. Може мені вдасться при таких розгардіяшу перейти вал та перескочити мур. Я вже тут багато дечого побачив і довідався, буде що гетьманові розказувати. Спасибі вам, панство, за хліб-сіль, за щиру гостину... Він поцілував старих у руку, попрощався з усіми.

— Хай тебе Господь супроводжає, коли так наперся йти. Поздорови від нас усіх пана гетьмана і скажи, що ми його мов спасителя вижидаємо.

Олексій вийшов тайними дверми і пішов на ринок. Тут було ясно мов удень. На вежі

ратуша товпилися люде. Народ бігав мов мурашки, коли їх кійком розпорпаеш. На дахах сиділи люде з гаками і довгими жердками й гасили падаючі іскри, і горючі куски скидали вниз. Деякі будівлі вже горіли... Та в тій цілій роботі не було ладу. Кожен робив те, що вважав за добре для себе. Олексій пішов до західнього муру. Переходив попри катедру. Тут гули органи і лунав тривожний жіночий спів. Вийшов з другими на мур і побачив те пекло, якого лиш догадувався. А те, що побачив, переходило його уяву: Одно огненне море без острівця, без прогалени, навіть жива деревина горіла мов смолоскипи.

Понад пожарищем літали налякані птиці, прощаючися з своїми гніздами.

Та тут не можна було довго устоятись, бо вітер навівав горячю, що дух захопувало і парило лице.

Олексій зіскочив з муру і втікав зі стисненим страшним болем серцем. Перейшов попри галицьку браму і подався до арсеналу... Він загадав дістатися тепер до бернардинського кляштору і роздивитися, що тут робилося. Ця сторона міста була найменше загрожена і від пожару і від козаків, бо її обороняв могутній кляштор. У тім куті стрінув якесь рондо. Старшина розумів трохи латину і Олексій просив його, щоб поміг перебраться через мур до кляштору. Його прислали сюди за ділом, а йому як монахові не вільно поза муром кляштору ночувати.

Старшина повірив. Показав, куди можна через мур перелізти.

Олексій переліз через мур один і другий, перейшов вал і побіг під хвіртку кляштора, та застукав до неї.

— Хто там? — запитав дверник.

— *Frater minor e regula sancti Bernhardi.**)

Заскрипів у замку ключ, відчинилася хвіртка, Олексій опинився на кляшторнім огороді.

— Ти звідкіля *frater*?

— Йду із Замостя від кн. Яреми Вишневецького, — каже по латині.

— Ти не знаєш польської мови? — питає дверник по латині ссбіж.

— Не знаю, я нетутешній. Моя вітчина Фльоренція. В Замостя привіз мене кн. Замойський і я там учителюю в конвікті. Сюди я пішов добровольцем, бо кожен боявся на таке пускатись.

— Ходім до гвардіяна (*ігумен*).

Ксьондз гвардіян сидів як раз у рефектарі (столовій) при вечері. Було тут крім монахів багато шляхти, котра почувалася тут безпечніше, як у городі, котрий вважали за пропашу позицію. Врешті тут давали краще їсти, а там може прийдеться незадовго їсти конятину.

Олексій увійшов сюди, вклонився з порога і привітав голосним:

— *Laudetur Jesus Christus. pax huic domu* (слава Ісусу Христу! Мир дому сему!).

---

*) Менший брат з уставу св. Бернгарда (так називають себе бернардини).

Підійшов до гвардіяна і поцілував його пухленьку руку. Він помітив, що тут ні раз не бентежились тим, що в городі діялось. Тут очевидно за тими кріпкими мурами почували себе всі безпечними.

— Хто ви фратер (брате), — питав гвардіян, придивляючись йому пильно. Олексій говорив по латині:

— Отець Анзельмус із Замостя. І став говорити усім про своє посольство.

— Де тепер князь Ярема?

— То невсипуший чоловік, дуже тепер у нього праці, бо ладить велике військо і саме прислав мене сповістити ваші милости, що незадовго прийде на поміч. Колиб лиш ще тиждень город видержав, то Хмельницький матиме війська князя на спині. Князь велів вам сказати, що як лише воріг заметушиться і стане уступати, городянам треба негайно зробити вилазку і взяти його у два вогні. Я слуга божий не розумію воєнного діла, я лише передаю слова його милости князя, а вашмосці як воєнні люде вже знатимете, як це зробити. В городі вже про це знають від мене...

Зараз запанувала між приявними велика радість. В тім убогім обідранім монаху бачили усі вістуна недалекої побіди. Олексій помітив, що йому повірили, і тепер не грозить йому нічого, і що тепер не дуже то будуть йому заглядати в зуби. Він знав, що в такій біді людина повірить легко у те, чого собі бажає. •

— Чи князь багато війська вже зібрав?

— Коли я виходив із Замостя, то було 30.000. Тепер уже певно буде більше, бо я виходив перед десятьма днями. Князь рахував на пятьдесят тисяч добірного жовніра, найбільше Німців. Всі там дивувались, звідкіля у князя стільки грошей узялось, бо всі знали, що князь на Україні усю свою фортуна втратив і вийшов худопахолком.

Пани знали добре, звідкіля у нього гроші були. Знав це й Корнієнко, бо довідався від Красовського.

Один шляхтич каже:

— А злі язики щebetали, що князь утік з грішми у Польщу, а він що обіцяв, то і додержить.

Корнієнко попросив, щоб цю фразу перекласти йому по латині, бо як чужинець польської мови не розуміє. Коли це почув, зараз дуже схвилювався.

— Хто посмів такого доброго католика, яким є князь, у таким плюгавстві обвинувачувати, щоб він міг не додержати даного слова? Я не знаю другого такого чесного чоловіка, як князь, на світі. Який він примірний католик, як не любить шизматиків, і коли лише упорається з тим люципером Хмельницьким, то певно всіх вигубить, і тоді в цілій Польщі буде одна віра римокатолицька.

Олексій говорив палко і плавно, начеб боронив найкращої справи. А князя Ярему він знав дуже добре і що говорив про нього, то все була правда.

Всі йому повірили. Пани раділи, що

незадовго скінчиться облога і вони повернуть до своїх маєтків, а міщухи мусять засоромитись, що посміли помовляти таку шляхту о нещирість.

— А що ти фратер робив у Замостю?

— Мене привіз з Фльоренції князь Замойський до свого ліцея вчити латини.

— А як же ти фратер перекрався сюди через купи ворогів?

— Лише чудом божим. Мене супроводжав св. Ян з Дуклі, оскільки мені відомо, ваш патрон (він це чув у костелі на казанню), до котрого я особливо молився. Я перекрадався безлюдними місцями, бо мене остерегли, що небезпечно потрапитися в руки населенню, котре скрізь шизматицьке, а католики повтікали. Ночував я в полі, або в лісі на деревині, живився лісними овочами і корінцями. Нераз було таке, що переїхала попри мене татарська стежа, а я пересидів під кущем або перележав у траві, і їх засліпило, що мене не побачили... Він замовк і дивився в стелю, начеб справді побачив там св. Івана з Дуклі і до нього молився, бо шептав зтиха.

Настала тишина, гвардіян шептав молитву, всі хрестились.

— Якже ти патер міг так у голоді йти такий світ? — питає один грубий шляхтич, по котрого статурі можна було пізнати, що голод у нього найбільший воріг.

Олексій прокинувся з задуми.

— Це зробила вправа. У нас в монастирі в Італії моїахи дуже заховують монаший устав і цвічаться в видержимости,

в постах, в молитві і невигодах. Такі проби мусить кожен із нас перейти ще в новіціяті*), бо коли не те, його з монастиря як недостойного видаляють. Нетерпеливий ніколи добрим монахом не може стати.

Шляхта поглядала з усмішкою на тутешніх монахів того самого уставу св. Бернгарда, по котрих зовсім не було видно, щоб у таких чеснотах надто вправлялись.

Аж тепер нагадав собі гвардіян обовязки господаря і приказав пришельцеві принести їду. Та паєр Анзельмус їв дуже скромно, не брав м'ясних страв, хоч того дня не було посту.

Опісля гвардіян прикликав одного братчика і шепнув йому в ухо, і той повів Корнієнка в келію на супочинок, бо всі признали, що йому треба відпочити.

Опинившись тут, Олексій відітхнув свобідно. От, слава Богові, якось досі щастило. Ще тут придивиться, а потім перескочить через мур, тай до своїх. Поклавшись у постіль, довгенько не міг заснути. Страхіття того дня, які бачив, не дали йому спокою. При тім він обдумував, як йому завтра поводитись, що йому робити? Треба знову пускати тумана, та він це потрапить. От так, начеб грав ролю у якій містерії. Та що би було, колиб бернардини заставили його службу божу правити? Таж він показував себе вже патром, бо й гуменце на голові дав собі виголити. Служби правити він не вміє і тим певно би себе зрадив. Він не був пев-

---

*) Між новиками.

ний, чи такі гуменця на голові мають лише священики, чи й братчики теж? Він скаже, що має в тому як перешкоду уставу, щоб не правив, і йому того не можна, поки не висповідается. А як скажуть сповідатись? То й висповідается й скаже, що вбив чоловіка, а того священикові не вільно робить. Якось воно буде!

Рано прокинувся, помоливсь і пішов до рефектаря снідати. Тут знову розказував шляхті про князя Ярему, про його подвиги на Україні в справі католицтва і гонення православя, та величав його. Про службу божу ніхто йому не згадав. На те не було часу, бо в кляшторі стільки було народу, що монахи мали з тим багато роботи, а Олексієм ніхто не турбувався. З того він корнстав, ходив усюди, придивлявся до всього. На його думку кляштор був сильною фортецею і не легко прийшлосяб її взяти. Зайшов аж на башту дзвіниці і бачив руїну вчорашнього пожару. Від пожару вратувала Львів сильна злива, яка пішла вночі. Помочило в городі криші, пригасило пожар на передмістях. Ціле галицьке передмістя вкрилося густим гризучим димом, що вижирав очі, не давав дихати. Димом заносило аж до города, а з ним і немилий сморід зі спалених трупів людей і звірят. Нещасні погорільці сновигалися по пожарищі, шукаючи чого, чим би поживитись. Чимало їх дісталось до кляшторів за валами і на високий замок, перейшло їх багато ще й на краківське передмістя. А біднота не знала вже, що робити,

та як не було вже сили лазити, лягала під валами города й дожидала з резигнацією кінця.

Це варварське божевільне спалення передмістя ні в чім не поправило, а скорше погіршило положення міста. Подумати лише, що ті запаси харчів, які люде зібрали під осінь, булиб тепер дуже придались, а це пішло з димом. Городові загрожував голод, бо припасів не придбано, а тепер, коли Львів був з усіх боків щільно замкнений, ні звідки було поживи добути.

Тепер пізнали райці, що зробили велику дурницю, ну й, як усе було в таких випадках, шукали за винуватцем. Ніхто не хотів до вини признатись. Місто знайшлося у скрутнім положенню. Зараз скликали до ратуша раду. На тій раді Арцишевський, котрий виступав гаряче проти цього безглузного наміру, хотів ще раз відкрити очі на безвихідне становище.

— Не дуріть себе, панове, що ми встоїмось, бо це немислиме. Перстінь облоги ще більше затіснився. Нам уже нині заглядає голод у вічі. Незадовго не стане муніції. Наші гармати підлі, та й тих нема кому як слід обслужити. Залога не видержить. Вибачте за слово, та ваша міліція — то не військо. Запал і посвята не заступить вправности і витривалости. А коли настане голод, то голодна юрба кинеться грабувати таки в городі й сама відчинить ворота ворогові. Голод не брат. Зроблено велику непробачну помилку, що спалено передмістя. Я остері-

гав, та мене не послухано. Ви забули, що там були і муровані будівлі, котрі не згоріли, і то близько валів. Мур не згорів, а опустів. Тепер там засядуть справні козацькі мушкетники, і ніхто на валі не покаже голови. Я знаю, як вони стріляють. Побачите самі незадовго. Хмельницький не потребує витрачати сил на приступ. Тепер я розумію, чому він вчора при таких розгардіяшу не йшов до наступу. Міг це, як самі знаєте, легкою рукою зробити, а не зробив. За кілька днів він перейде безпечною ногою по виснажених і зголоднілих оборонцях. Не дай Боже діждати того. Настав би страшний день помсти за те, що тут з православними робиться. Я не через себе це говорю. Знаєте, що мене зі Львовом ніщо не вяже, бо я тут не мав жадного уряду. Я міг виїхати з панами. Та я лишився і, коли мені таке на долі написано, враз з вами загину. Я це говорю для ваших жінок та діток. Поміркуйте добре, що ми над берегом загинем. Я так говорив зразу, та мене ніхто не слухав. До того ще мене назвали зрадником, недовірком. Чейже тепер кожен, кому не задурманило голову, пізнав, що я говорив правду. Не слухайте нашептів людей непочитальних, та невідповідальних, що годують вас мріями, фантазіями, та видуманими чудесами... Я ще раз кажу: Здайтеся Хмельницькому добровільно, а вратуємо дуже багато.

— Не здамося! — закричали голоси. — За нами Бог і всі святі Його. Не може бути мира з шизматиками і поганами. У нас до-

силь сили на те, щоб відбитися від тої голоти, а князя Яреми лиш що не видно з 50 тисячним військом. А військо це не абияке: самі Німці піхотинці і драгуни, шведська артилерія, саме добірне військо.

Арцишевський розвів руками:

— Хто вам таку байку піддав?

— Як хто? Князь Ярема передав цю вістку окремим післанцем до бернардинів, це певне...

Не було що говорити. На місті появилися процесії, по костелах голошено цю радісну вістку з амвонів...

Те, що предсказав Арцишевський, показалося зараз на другий день правдою. Вночі розташувалися за мурованими згарищами мушкетники, а рано, хто лише показався на валі, або на мурі, падав поцілений влучним мушкетним стрілом. Навіть не можна було пізнати, звідкіля впав стріл. Вали опустіли зовсім. Ніхто не важився вихилити голови.

Корнієнко заходив поміж утікачів, що сюди скрились, і знайшов між ними багато Українців. Він пильно прислухувався їх розмові, та нічим не зраджувався, що їх розуміє. А вони, вважаючи його за чужинця, що не розуміє їх мови, говорили між собою не криючись. З тих їх розмов і шептів він пізнав, що всі вони спочувають гетьманові і козацькій справі, та вижидають від нього спасення мов від месії.

Так само пани і монахи говорили між собою по польськи, не криючись перед чу-

жинцем. При такій нагоді він довідався, як вони нараджувалися над тим, щоб православних з кляштору позбутися, та так, щоб жаден не вийшов живий поза мури кляштору.

Прийшла субота. Бернардини з радощів, що незадовго наспіє поміч від Вишневецького, уладили величаву празничну вечерю й запросили усіх гостей, що перебували в кляшторі. Щоб непомильно відрізнити католиків від православних, заставили у великім рефектарі два столи: пісний для католиків, які постять по суботам, другий м'ясний для православних, котрі постять у п'ятницю.

Корнієнко зараз відгадав, що цю невинну на вигляд штуку видумано на те, щоб не було помилки, хто католик, а хто православний. Гості зараз поділились і позасідали за столами. Бернардини показувалися для православних гостей дуже ввічливими і не жалували вина та меду. Як уже всі підхмелились, викликали бернардини православних одного по однім з рефектаря. Олексій слідкував за тим пильно, бо не пив нічого, і помітив, що ті, які вийшли, вже не верталися. Олексій вийшов і сам у ті самі двері. Йшов так довго коритарем, аж зайшов на кляшторне подвір'я. Тут стояла під кришею велика криниця. Сховавшись під муром, він почув таку розмову. Бернардин вів попід руку по приятельськи православного і говорив до нього

— Покажу тобі, брате, чудо, щоб тебе

впевнити, що незадовго наспіє нам поміч. Знаєш, може, що у тій криниці вже віддавна не було води. Тепер вона підступила високо, а на її чистім зеркалі видно у сяєві св. Яна з Дуклі. Переконайтесь про те самі і погляньте у колодязь.

Добродушний чоловік, та ще на підпитку, не прочуваючи нічого злого, підійшов до колодязя і перехилився через цямрину. В тій хвилі ізза грубого стовпа блиснув топір і рубнув сердегу по шиї так, що голова відразу шубовснула на дно. У той мент бернардин хопив трупа за ноги й перекинув його теж туди. Корнієнко чув, як труп розбивався по камянім обмурованню колодязя, і зміркував, що він дуже глибокий. Все робилося дуже справно і без гомону. Олексія аж заморозило. В ту мить побачив, як від колодязя вийшов досі схований бернардин з блискучим топором у руці. Олексій вернув зараз до рефектаря і, присівшись до православних, шепнув найблизшому на ухо:

— Зрада, брати! Вас усіх вигублять. Ті, що їх викликали, вже на дні криниці. Рятуйтеся! Передай непомітно сусідові мої слова, виходьте непомітно цими дверми один по одному. Там мене знайдете...

Сам зараз вийшов на коритар і дожидав бернардина, що викликав людей. З під ряси виняв гострого ножа, з яким ніколи не розставався. Надійшов бернардин по нову жертву. Корнієнко був страшно схвильований, бо рішився вмить на таке, про що досі навіть ніколи не думав. Коли бернардин набли-

звився до нього, нічого не прочуваючи, він убив йому ніж у груди по саму рукоять. Бернардин застогнав і впав неживий. Усунув його з дороги на бік і пішов на подвір'я. В п'ятмі стрів бернардина з топором.

— Багато ще там шизматиків, фратер? — питає Олексія.

— До рана будемо з усіма готові.

Олексія опанувало нечуване досі почування. Він став рішучим, тямлючи, що для нього нема вороття, а лише рішучістю вратує земляків. Він почув, що православні рушають вже.

Нахилився над криницею, і шепнув тихо, та вже по польськи

— З долини чути стони і голос, буде біда, як наробиться гамору.

Бернардин поклав топора на землю і нахилився теж над цямриною. Олексій скочив на нього мов кіт, хопив за ноги і шубовснув у криницю. В криниці задудоніло, почувся глухий крик, бернардин упав на дно. Олексій кинув топір тудиж. Православні виходили один за одним.

— Я вже попрятав душегубів, тепер за мною, брати, через мур, поки в рефектарі не помітили.

Ще зза дня Олексій роздивився по подвір'ї, де що лежить. Під муром лежала довга драбина. Приставили її до муру і стали вилазити, і там посідали. Як уже були всі, витягли драбину і пустили на другий бік, та стали злазити.

— Тепер у дорогу. Доберемося до першої козацької стежі, то ми спаслись.

— Нас піймають Татари в полон — відзивалися трівожні голоси.

— Ви йдете з послом пана гетьмана, то нічого вам боятись.

— Невжеж? так ти, бернардине, на послугах пана гетьмана?

— Я такий бернардин, як ти римський папа, далі в дорогу!

Пішов передом, а всі за ним. Ішли на заграву козацького обозу.

Незабаром стрінули козацьку стежу.

— Стій! Хто ви? Ага! Та ось і католицький монах, по шиї його!

— Стій! не квапся дуже, — каже сімло Корнієнко. — Ось знак, хто я.

Він виняв з кишені пропуск з печаткою Хмельницького. Підійшли до найблизчого багаття і прочитали письмо.

— Приказую вам іменем гетьмана провести нас на квартиру гетьмана до Лісинич, діло важне і гаятись нема часу.

— Хіба ти козак?

— Я з генеральної канцелярії. У цій одежі я був два дні у Львові, а тепер втікаю з бернардинського кляштору.

Мимо того, що всі йшли під охороною козацької чети, стрічні Татари дивилися ласо на них, щоб пограбувати. Та годі! Приказу гетьмана не вільно нікому нарушувати, а вони служили в гетьманській гвардії.

В городі хотіли розважніші люде провірити вістку про поміч Вишневецького.

Вона вийшла від бернардинів і туди післали за тим післанцем від князя, щоб негайно прийшов на ратуш і розказав усе подрібно.

В кляшторі застали післанці великий розгартіяш і збентеження. Всі православні ніччю повтікали. Знайшли зарізаного бернардина в коритарі.

З православними пропав і той чужоземний монах, що приніс таку гарну вістку. То був очевидно шпиг Хмельницького. Всі налякались, як вернувся післанець магістратський. Тоді каже Арцишевський:

— Це не байка, що я вчора говорив, а явний доказ проворности Хмельницького.

V.

Невдоволення.

В гетьманській квартирі усі крім вартових спали. Провідник тої стежі, що привела Олексія, хотів сам здати звіт гетьманові і домагався, щоб гетьмана розбудили.

— Нема потреби, — каже десятник прибічної сторожі, — пан гетьман спить. Привів кілька обірванців і лізе з ними зараз перед гетьмана, мов циган з кобилою на ярмарок. Підожди до рана.

Тепер приступив Олексій. Десятник пізнав його зараз.

— Здоров, Олексію! Яким чином ти в монаха перекинувся?

— Потім розкажу. Зі мною, бачиш, втекло кількох православних з бернардинського кляштору. Подбай, товаришу, щоб їх

де небудь примістити, а мене впусти у мою повітку, хай передягнусь.

Тоді каже провідник стежі:

— Я досі тобі, козаче, не вірив, а тепер бачу, що мені нічого більше тут робити. Здорові будьте...

Гетьман мав легкий сон. Почувши голоси під квартиру, він прокинувся із сну і покликав чуру Степана.

— Подивися, серце, що там, чи часом Олексій не вернувся? Як так, то давай його сюди зараз.

В кімнаті заблимало світло. Гетьман сидів на своїй лежанці, як станув перед ним Корнієнко. Гетьман дуже зрадив, побачивши свого похресника живим.

— Здоров, хлопче! Слава Богу, що ти живий та цілий вернувся. Я вже каюся, що тебе пустив на таку небезпеку, та вже поминки гадав справляти за твою душу. Ну, говори, що ти там доброго зробив, та чого довідався?

— Я лише двох бернардинів убив, а те, що я бачив, прийдеться довго розказувати...

І зараз став розказувати все по порядку та подрібно. Як дійшов до того, що райці вирішили спалити передмістя, гетьман перебив йому:

— Так тому правда? Я це чув і тут, та вірити не хотів. Мені все здавалося, що це зробила чернь, та лиш боялися кари й тому склали вину на городян... ці люде справді подуріли...

Коли Олексій скінчив свою доповідь, гетьман каже:

— Що ти проворний, то я це знаю. Вмієш добре викрутитися з усякої біди. Та щоб ти вмів штовхнути ножем у серце живу людину, та що вмієш перелазити високий мур, того я від тебе не надіявся.

— Я сам не знаю, як я рішився заколотити людину, та ця думка прийшла мені в голову в одну мить, бо іншого виходу не було... А через мур перелазити я навчився в бурсі, ми так частенько робили...

— А ви гультаї! — каже гетьман вдоволений, — підожди! Як вернуся в Київ, то скажу я це отцю ректорові. Дістанеться тобі на горіхи... — жартував гетьман, погрожуючи пальцем. — А тепер скажу тобі, сину, що ти справився, як не може бути краще і я вдоволений з тебе. Тепер повечеряй, як що тебе бернардини дуже не перегодували, і лягай спати. Завтра буде рада старшин, і тебе там прикличуть. Завтра ми й так сподіваємося посольства від городян.

— Хібаж вже наумились? Це мусіло статись тоді, як я воловодився з бернардинами...

— Ні, серце, я до них сам писав. Мені жаль було руйнувати руський город, столицю Червоної Руси...

— На мою думку, на мій малий розум, то це не добре, пане гетьмане, — говорив палко Корнієнко. Ті півголівки думатимуть, що вони такі важні, а у нас нема сили і не

можемо відважитися на приступ... Не треба їх руйнувати, як вони самі руйнуються.

— Ну, нічого... я їм ще можу показати мою силу в кожний мент... А ти таки йди спати, бо й мені спати хочеться.

На другий день вранці скликано старшинську раду, на котру покликано Корнієнка. Коли він скінчив свій звіт, каже гетьман:

— Супроти цих певних вісток, які ми почули, я хотів би з вами порадитись, як нам далі робити?

На це Кривоніс:

— Ми це знали і без того, воно нам не новина. Нема що довго радити, тільки брати город приступом і йти далі.

— А що станеться з городом, як його візьмемо приступом? — каже гетьман, — цеж наш город і годі його давати на поталу Татарам і черні. Годіж їх у город не пустити...

— Станеться те, що й иншим городам сталось, — каже Кривоніс, — переріжемо панів, жидову і ксьондзів, а православні уціліють.

— Вчора післав я у город письмо, щоб прислали своїх людей уговорюватись...

Тоді зірвався з місця Чорнота:

— Ти, пане гетьмане, знову зробив так, як не треба. На чорта просити нам їх на мирову, коли в наших руках певна перемога. Поки ми не візьмемося до них добре, то не схочуть миритись. Я вчора поуставляв свої

гармати на місці й сьогодні зачну іншої співати. Їм здається, що ми усю зиму будемо з ними у піжмурки гратись, аж поки не позамерзаємо. Цього листа не треба було без ради старшин посилати.

— Нам не треба ні гармат, ні пороху витрачати, — каже Головацький. — В городі вже тепер голод і пощесь починається.

Чорнота ходив схвильований по хаті, а опісля каже:

— Знаєш, пане гетьмане, що я тобі не воріг. Нагадай собі на нашу давню приязнь. Та добро батьківщини, добро нашої справи мені дорожче, чим наша приязнь, чим мое і твоє життя. Не на те ми йшли сюди, щоб миритись, договорюватись, тай вдоволитись яким окупом. Заплачений окуп піде на Татар, а козацтво й чернь вийде з порожніми руками. На якого чорта йшли ми сюди з Константинова? Щоб для Татар грошей роздобути? Шкода було заходу. Нам треба город безумовно взяти. Віддадуть його по доброму, то й краще для них буде.

На те Джеджалій:

— Пане гетьмане, ти з огнем граєшся. Чорнота говорить правду. Окупом панів не поконаєш, бо не вони будуть платити, лише городяне, а вони не є небезпечні для України. Здобудемо город, то здобудемо підставу до дальшої роботи. Сюди можна назвозити припасів на дальшу війну, город добре укріпити, а з Львовом належати буде до нас і уся Червона Русь.

На те знову Виговський:

— Я погоджуюсь з паном гетьманом. Годі давати наш руський город на поталу Татар і черні.

— З тебе, пане Виговський, говорить шляхтич, — каже Кривоніс. — Ми не погодимось. Ви цяцькайтесь з ними за окуп, а я йду до наступу і здобуду високий замок. Тоді покажу дурним городянам мій сильний кулак. А як гетьман мені це заборонить, то я йду собі далі промишляти, як і досі було. Недовго вже мені на цім світі животіти, — він узявся рукою за зранений бік, — та поки я околю, дам себе добре ворогам України знати...

— Так не можна говорити, — уговорювали його інші полковники, — це ослабилоб нас, колиб кожен робив так, як йому краще здається. Кожен повинен робити те, що прикаже рада й гетьман.

— Начхать мені на ваші безглузді ради. Я собі сам гетьман над моїми полками і зроблю те, що мені подобається. Мені лише не вільно проти вас іти і Ляхам помагати, а тоб сам себе на кіл настромити приказав. Завтра беру високий замок...

Кривоніс всердився і вийшов. І гетьман стягнув брови і проговорив йому вслід:

— Ми потрапимо і полковників неслухняних приборкати...

За Кривоносом вийшов і Головацький.

— Гадаю, що нині приїдуть висланники з города уговорюватись. Якого нам окупу жадати?

— Як що окуп має йти на Татар, — каже

Богун, то треба спитати Тугай-бея. Як приїдуть посли, то добреб його мати під рукою.

Гетьман післав за Тугай-беєм до Збоїск.

Коли полковники повиходили, каже Виговський до гетьмана:

— Може воно й добре буде, як Кривоніс трохи покрівавиться з своєю черню, її трохи за багато у нас.

— Правду говориш, — каже гетьман. — Вона нам більше заваджає, чим помагає.

Гетьман не міг забути того, що через неслухняність черні не міг над Пилявкою вихіснувати, як слід, побіди.

Ця рада припала Корнієнкові не до впадоби. Йому здавалося, що коли розповість гетьманові, як очевидець, про ті страшні утиски над православними у Львові, про те, як православні спочувають козацькій справі, то гетьман і без ради видасть приказ здохнути зараз город за всяку ціну. Хібаж гетьман не проголосив війську гасла: за віру і свободу? Ті бідняги там за мурами стільки надії покладають на гетьмана. Вони тепер певно зневіряться, а хто зна, чи вдруге така нагода трапиться, як тепер... а гетьманові байдуже і віра й воля... вдоволиться окупом, який зідруть найбільше з православних. Йому кривавилося серце. Чи на те він ходив туди й наражав себе, щоб гетьман окупом вдоволився? Як усі повиходили, він припав до колін гетьмана і говорив крізь сльози:

— Батьку! в городі терплять православні страшні муки від Ляхів та жидів. Там ждуть на визволення, тебе спасителем вели-

чають... На що я там не надивився! Чого доброго, то поки справа з окупом скінчиться, усіх православних вибють до ноги... Він став страшно плакати.

— Заспокійся, сину, ми за їх долю у договорі подбаємо...

— Ляхи не додержать того, що обіцяють...

— Мусять!

— А хто їх присилує, хто змусить, як ми відійдем?.. — Він вийшов від гетьмана дуже схвильований. Послідня надія його впала. Тепер він ще менше розумів гетьмана, як давніше.

Поки полковники розіхалися до своїх полків, поступили на квартиру Чорноти близь церкви св. Апост. Петра й Павла.

— Дивіться, панове товариство, — каже Чорнота, показуючи на уставлені гармати, — у мене під рукою таких сто сопілочок. Як вони заграють, то гірко прийдеться панам Ляхам танцювати...

— Без приказу гетьмана не можна зачинати такої музики, — каже Іван Богун.

— Чорт зна що, — каже Чорнота. — Памятаєте, як у Константинові говорив Кривоніс, щоб не йти далі, по Случ наше. І ми того хотіли. Та гетьман пішов за думкою Татарина. Ну, й пішли ми. Та замість здобувати один город по другім, взяти Краків, піти на Варшаву й посадити там короля самодержця, а короленят приборкати, гетьман коверзує й окупом вдоволившись, котрий піде увесь на Татар, а нам дуля. Виходить

з того, що не Татари нам служать, а ми їм.

— Хай буде, що хоче, хай мене гетьман і на кіл настромить, — говорив схвильований Кривоніс, — а я завтра візьму високий замок.

— А я візьму кляштор Кармелітів, — говорив Головацький.

VI.

Невжеж я не козак?

Полковник Кривоніс стояв з своїми полками української черні за високим замком. Гора високого замку не була тоді, як тепер, поросла деревом, через що приступ до замку був трудний. До того ще Кривоніс не мав ні одної гармати, бо вся артилерія була при гетьмані. Та завзятий Кривоніс не хотів відступити від повзятого раз замислу, хоч знав, що діло буде нележке, і що на замку багато оборонців. Там крім присланої залоги засіло багато збігців як з города, так і з передмість. Було там теж багато зброї й амуніції, були й гаківниці...

Кривоніс, знаючи завзяття своїх козаків, не вагався взяти замок голіруч. Він тоді знемагав від рани, яку дістав під Константиновом. Куля прошила йому правий бік, та всеж він не давався, підв'язувався цупко поясом і не залежувався. Вернувши тепер з козацької ради, поклався зараз у постіль і прикликав до себе старшину.

— Панове товариство! Я вернув лиш що з ради старшин і недобру новину вам при-

ношу. Наш гетьман коверзує. Не знаю, який чорт його опував, чи може його причарували, та не хоче Львова брати, а вдоволиться окупом. Ви знаєте, яка у нас сила, а який німецький наш ворог... За кілька годин ми побавились би на риночку з жидовою і Ляхами, колиб не упір гетьмана. Вже кілька днів стоїмо під тим дрантивим городом і нічого не робиться, ні війни, ні миру. Гетьман, замість придавити одним пальцем цей курник, понижує себе й нас, і листи до города пише, щоб були ласкаві прислати своїх послів договорюватись. Марні всі наші заходи, марно текла наша козацька кров... Він заскреготів з досади зубами... Не за тим ми сюди йшли. Чи маємо на це пристати й коритись примхам гетьмана? Ні, брати мої. Нагадайте собі наші подвиги, нашу славу, нашу перемогу у Полонному, й вирішіть щось, бо в мені серце лусне з досади. Недовго вже мені на цім світі животіти, та хай умру лицарем, а не бабою. Моя думка така: завтра наступаймо на замок, візьмим його, покажیم наше козацьке завзяття, а ворогові наш твердий кулак...

— Пане полковнику, наш батьку, — каже сотник Обух, — ми всі одної думки з тобою. Ми бачимо, що гетьман уважає нас за ніщо, хоч хвалить нас перед людьми, що ми його права рука. Отож покажیم перед усім світом, що ми не гірше військо від козацького, що ми теж козаки, хоч нема у нас ані доброї зброї, ані гармат, та ми й дубиною вміємо битись. Ти, батьку, лише видай

приказ, а сам не потребуеш з постелі вставати, а ми все зробимо.

— Ми всі згодні, говорили старшини, з тим, що казав Обух. Ти, батьку, таки остань у постелі, шануй своє здоровля, бо без тебе ми безпомішні сироти, а колиб тебе не стало, то пан гетьман може нас прикаже нагаями порозганяти, та знову панщину панам робити.

— Спасибі вам, мої діти, за вашу охоту, та щирість до мене. Та ніколи мені залежуватись. Моя голова мусить у цьому бути. Отож перше за все, треба вибрати місце до наступу. Не всюди можна, а дряпаючись рачки під стрімку гору, нічого не вдієш. Ми замок візьмемо певно, а взявши його, звертаймо дула гармат, які там добудемо, на город. Із замку можна курей на ринку стріляти, не то що... Як ми таке діло виконаємо як слід, тоді хай собі гетьман бере окуп з румовища. Поки наспіє до нас наказ від гетьмана, то вже буде по всьому.

Кривоніс зараз устав, перевязав цупко зранений бік і велів привести свого коня. Обіхав з старшинами всі позиції, придивився добре й видав такий приказ: „Зачинатимемо з того сідла, що сполучає обі гори, замкову й лису. Йти до наступу на східні ворота. Щоб хоронити себе від ворожих куль, треба котити поперед себе вози навантажені мішками з піском“. Цілу ніч тривали приготування до завтрішнього дня. До наступу не могло йти багато війська

відразу, бо не було його куди розвинути. Вибрано охотників, яких зголосилося стільки, що треба було вибирати.

Над раном побачили з замку, що від костела св. Войцеха рушають вози без коней, а за ними криються люде. Братковський видав приказ гармашам. Ревнули гармати й поторожили кілька возів. Та це козаків не спинило. Миттю пропрятали дорогу й сунули далі. Знову кулі, й знову те саме. До замку суне наче велитенська гусільниця, страшна, ревуча, в якій замість волосинок підносяться вгору дрючки та сокири... Її голова вже під воротами. Підносяться вгору дрючки, сокири та молоти й гатять у сильні ворота. На замку усе стихло, чути лише удари о браму, та козацькі боеві оклики... Та ось заревли гармати з Успенської церкви. Там львівські жиди сторожать, вони те все бачуть, вони знають, що там штурмує Кривоніс, а це імення було жидам страшніше, ніж сам Хмельницький з усею своєю силою. Вони стали тепер з поспіхом острілювати штурмуючу кольонну збоку. Тепер із замку стали стріляти з мушкетів. Бачить Кривоніс таку скрутну годину своїх юнаків, приказав сурмити відступ. Козаки забирають ранених і повертаються назад. І тепер криються за возами. Тепер знову реве гармата з замку, люде ладуть мов скошена трава. Наступ не повівся...

— Самими зубами муру не розкусиш, говорили козаки.

На замку і в городі велика радість, жиди скачуть на radoщах.

Нема чого козаків боятись, гомонять між собою, не такий чорт страшний. От ійшли до наступу, й нічого не вдіяли, ми горою, бо тепер відійде їм охота. То лиш зрадники дораджували миритися з тою голотою...

На замку не було води, й треба її було приносити з долини із поблизьких ставків і криниць. Туди послав Братковський за водою міщан і передміщан, що на замку перебували. Потреба води була й тепер пекуча по відбиттю наступу. Надвечір пішли люде за водою, ніхто їх не спиняв.

Та зараз, як вернули, наговорив хтось перед Братковським, що з міщанами помішалися й козаки й закрались у замок на те, щоб уночі вибити всю залогу й відчинити ворогам ворота. Братковський налякався, та давай шукати по замку за козаками. Очевидно шукали між православними: хто не подобався чим небудь, того вважали за козака й зрадника, й зараз убивали.

Та ще й того було їм за мало.

— На якого чорта нам тут на замку кормити стільки голоти? І так харчів мало. Прогнати зрадників із замку, ми самі оборонимось. А як пішов такий клич по замку, то вже ніхто його не спинив. Перебрали всіх православних, хто ще уцілів від різні, й прогнали всіх за ворота, хоч вони, боячись козаків, просили навколішках пощади. Ніхто

над ними не змилосердився, не знайшлося ні одно чуле серце, яке би зрушилося від плачу й благання. Ніхто не турбувався тим, що зараз за воротами, або розлючена чернь виріже їх до одного, або передасть їх Татарам у ясир. Куди їм бідним було тепер діватись? Їх домівки у попелі, усе майно пішло з димом. Жінки та діти, Бог знає, чи живі. Сюди сховалися з самим життям. Як городяне, почувалися до обов'язку боронити замок поруч з іншими, а як Русини, щоб скинути з себе підозріння нельояльності. І вони переборщували в льяояльності, і билися краще за Поляків та жидів, не щадячи себе.

І це їм така заплата! Куди їм сиротам діватись? Одні пішли на згарища своїх домівок, інші перекралися на Знесіння, а інші таки попали між козацтво. І ті розказали козакам усе, що на замку діялось, то який його стан, який він слабкий, тому, що харчів уже мало, а води таки зовсім нема. Як би добре обложити замок, то за кілька днів самі здадуться.

— Ми таки той курґик візьмемо, каже Кривоніс до старшин, треба вчорашне поправити, а то Ляхи подуріють з радощів, що вони такі дужі. Та тепер ми будемо трохи не так робить: треба город відрубати від замку й не дати йому води.

Зараз пішли козацькі загони у той бік замку, що від города. Зайшли у маєтність Бенедиктинок під самим високим замком,

здобули оба монастирі Кармелітів, муже-
ський і жіночий.

Із города стали сюди палити з гармат.
Незадовго деревляні монастирі розбили
в дрізки, до того ще вони й запалились.

За той час Кривоніс пішов знову до на-
ступу на замок. Знову попихали перед со-
бою вози навантажені мішками з піском.
Тепер йшов наступ не лиш на самі ворота,
але в кількох місцях і на мури. Козаки йшли
з великим завзяттям. Оборона, розділена на
кілька місць, була слабша, та й оборонців
поменшало. В однім місці повелося прору-
бати мур, зробилася діра й туди всипалося
завзяте козацтво. Інші перейшли розруба-
ними воротами.

На замку настало страшне пекло... Роз-
звірене козацтво різало всіх без розбору.

— Ось вам, голубята, заплаата за вчо-
рашне, тепер вам і жиди з Успенської церкви
не поможуть.

Як козаки вдерлися на замок, не було
вже кому сборонятись. Кожен думав сам
про себе, й ховався, куди попало, в підзе-
мелля або на кришу. Заки козаки відот-
хнули, дали припочить омлілим рукам, при-
йшов від гетьмана до Кривоноса приказ,
щоб негайно здержати ворожі кроки і усту-
пити з замку. Та мимо того козацтво хотіло
дістати в свої руки бургграфа Братков-
ського, бо довідалися про нього від право-
славних, що він руського роду. Шукали за

ним повсюди, та він успів заздалегідь з замку втекти.

Кривоніс, діставши такий приказ від гетьмана, кусав собі губи з досади.

„Стільки зусиль, стільки крові та життя, а все надармо, бо гетьман того не хоче“... Повинючися приказові гетьмана, приказав своїм людям із замку уступити на свої давні місця.

Полковник Головацький стояв з своїм військом від галицького передмістя. Він теж не покидав свого замислу здобути кляштор Кармелітів обутих. Ще з ночі приказав копати шанці при Гончарській вулиці, та коли вони були вже готові, спровадив сюди військо, що мало вранці йти до наступу. На перехрестю теперішніх вулиць Баторія і Фредри стояла Богоявленська церква. Її вибрав Головацький за вихідну точку.

До нього зголосився якийсь маляр Українець, котрий добре знав Кармелітський кляштор, і вказав найслабше місце, куди можна у кляштор вдертися.

Корнієнко вийшов від гетьмана мов паний. Усі його оповідання пропали мов роса від промінів сонця. Здавалося йому ще, що своєю вимовою переконає гетьмана й наклонить його до зміни постанови. Та переконався, що його надії показалися дитинячі, що гетьмана волі ніхто не перемінить. Значиться, що Львів остане й надалі в поль-

ських руках, а православні в неволі. А він їх так полюбив своїм молодечим палким серцем, так бажав собі допомогти їм.

„Хай я пропаду, коли такого кінця дожив. Хібаж я маю що втратити? Бездомний сирота... ще доживу того, що гетьман знову пустить панів на Україну, віддасть їм маєтки, поверне й лютий Ярема, та й мене в підданство заверне“...

Його душа була така пририта, серце так накипіло безвихідним горем, що забув і на те, що йому було найдорожче, забув на дорогу дівчину, котра його улюбим Чигирині визирає кожної години. Тепер він жив і хотів жити лише для України. Вона безталанна зірвалася до нерівного бою, скинула ярмо й здавалося, що прийшла для неї хвиля визволення, що Бог її помага. Та ось недотепні люде, керманічі, знову її в ярмо заженуть. Корнієнко у той мент навіть гетьмана, свого добродія зненавидів. Наважився не жити.

— Авжеж сам на себе руки не наложу, та смерть таки собі знайду, лицарську славу смерть, щоб опісля ніхто не докоряв мені, що я боягуз. Я теж козак.

З такою думкою поплентався вслід за полковниками, котрі ще стояли у Чорноті при артилерійній позиції. Він чув їх розмову, а від того ще більше розпирала його досада на гетьмана.

„Дійде ще до того, що гетьман перестане бути легендарним героєм, що військо

зневіриться й піде проти нього. Тоді я повинен обороняти його, бо він мій добродій. Та чи я зможу таке робити? Я виступав би тоді проти Провидіння, бо він змарнував даний йому Богом талант. Не хочу такого кінця дождати, не хочу бачити, як мої мрії підуть в нівець, як їх осінний вітер рознесе“.

Він блукав довго по таборі, заходив у різні частини, прислухувався до того, що говорили козаки, та ще більше переконувався в тому, що його побоювання можуть справдитись. Надвечір вернув на квартиру. Ніяка робота його не бралась, гетьмана виминав, а коли гетьман закликав його до себе, він вимовлявся, що нездужає, що йому болить голова, і гетьман цьому повірив, та вже не давав йому ніякої роботи.

Корнієнко дослухувався, що буде. Довідався, що перший наступ Кривоноса на замок не повівся. Це його ще більше знеохотило до життя. Та ось зараз на другий день прийшла вістка, що Кривоносові таки пощастило, значиться, що сила таки є, й тільки їй використати. Та знову на превеликий свій смуток почув, як гетьман на Кривоноса сердився за непослух, як приказав йому спинити ворожі кроки. Він те все чув, бо його квартира була обіч гетьманської.

Він наважився... Мав до вибору: Кривоноса, або Головацького. Станути в ряди борців не пером, а шаблею. Та Кривоноса він прямо боявся. З поведення цього парти-

занта, з його говорення Корнієнко пізнав, що то людина не проста, а з освітою Відчував, що того чоловіка покриває якась життєва трагедія, що він не без якоїсь переважної причини такий лютий на ворога, такий безпощадний, такий жадний ворожої крові. Трагедії тої ніхто між козацтвом не знав, а вона мусіла бути, коли в його серці не було жадних людських почувань на людські терпіння. Кривоніс видавався Корнієнкові страшним нищителем, висланником самого пекла. Тому то його боявся. А в тім, чого до нього тепер іти, коли гетьман своїм твердим приказом спутав йому руки? Вирішив піти до Головацького.

— Пане полковнику, каже, прийміть мене під свою руку у тім наступі на кляштор...

— Хібаж тобі, Олексію, навкучилось у гетьманській канцелярії по папері писати?

— А навкучилось... особливо тепер не хочеться мені писати цих умов за окуп... Він говорив це з докором у голосі, котрий задріжав при цих словах.

Головацькому це подобалось, бо всміхнувся й каже:

— Так бачу, що й ти, козаче, одної думки з нами.

— Годі бути иншої думки по тім, що я у Львові бачив своїми очима. . Краще мені не жити, чим такого дожити... Я теж козак, як і інші. Відтепер я хочу козаком бути,

а не канцелярійним попихачем, і робити таке, що проти моєї душі...

— Гетьман гніватиметься, бо ти його похресник...

— Мені це байдуже. За те, що я хочу попробувати своєї сили там, де й інші кров проливають за отчизну, ніхто на мене гримати не буде. Мені лиш зразу було страшно дивитись, як людська кров летить, а коли я до того привик і не завагався в потребі бернардина заколоти, то тепер уже піде легше...

— Як так, то так... каже полковник, я тебе приймаю. Ось зараз іди у цю кольонну, що завтра йде до штурму. Тільки одно тобі скажу: ти людина освічена, не шукай сам смерти. Коли судилося тобі полягти, то смерть сама тебе знайде й за пічу. Не зневірюйся, юначе. Бог батько, ще все переміниться. Ти ще вернеш у канцелярію, бо й там важна робота, якої хто будь не зробить.

— Не хочу більше бачити тої канцелярщини.

— Та ти не гадай, що ти сам один до мене зголосився, пристало до мене багато козаків реестрових і січових, котрим це безділля навкучилось.

Олексій зараз відійшов на вулицю Глинянську і засів в окопах. Тут ще треба було дещо зробити.

Щоб заспокоїти своє схвилювання, він заткнув шаблю за пояс, узяв у руки заступ і став жваво копати землю. Козаки його

знали й дивувались, що у канцелярійника стільки сили.

Надійшов вечір і Корнієнко спітнілий і змучений приліг на землі й зараз заснув...

Вранці, як лиш світати стало, прокинувся від того руху, який в окопах счинився. Отамани та десятники будили козаків і шикували їх до наступу. Кожен протирав заспані очі й хрестився. Та ніхто не думав про те, що може то остання година його життя, може ще й сходячого сонця не побачить... „Нині козак, завтра пропав“. Це тямив кожен, та лише благав Господа, щоб не пасти ворогові в руки живим і не згинути мученичою смертю.

Не думав про те й Олексій. Його душу опановувало те саме почування, що й інших, він став подібним до всіх.

Серед густої осінньої мраки виступило військо з окопів. Несли великі драбини, сокири та молоти. У кожного стирчала за поясом шабля, або довгий ніж і пістолі. Мушкетів ніхто не брав, бо їх не було треба.

Аж ось забовванів перед ними кляшторний вал з парканом на верху. На даний знак підступили козаки під вал і підняли боевий оклик: За віру, молодці, за віру, бий їх клятих! І кинулися прожогом у рів. Та в тій хвилі посипалося на них градом каміння та ломача, посипалися мушкетні стріли. Оборонці очевидно дожидали наступу. Настав великий крик, що годі було слів розібрати, не чути було команди. Кожному було одно

на думці: дістатися на вал, та вивернути паркан. Козацтво, не зважаючи на трупи, що густо падали, таки вдерлися на вал, підступили під паркан і крилися за ним. Сотні сокир вдарило в деревляну огорожу, десятки колів стали її виважувати. Оборонці відбивалися чим попало почерез паркан. Паркан став тріщати і похилився, а далі в кількох місцях вивернувся. Козаки стали туди переходити. Знову привітали їх мушкетним вогнем, знову падали трупи, та ніхто на це не зважав, на місце вбитих вступали інші. Багато оборонців не встигли на час відскочити з під паркану, цих придушив звалений паркан і потолочив на смерть.

Корнієнко був у першій лаві наступаючих. Йому свистіли попри голову кулі, падали каменюки. Почув раз, як попри нього пролетіла важка ломака і вдарила його по нозі. Та він на це не зважав. Попав у той круговорот завзяття, який охоплює штурмуючих. Одна у всіх думка: здобути. І коли у тому місці частина паркану вивернулась, скочив у цю прірву перший на оборонців. Вони стали уступати перед переважаючою силою, а далі пішли навтеки у кляштор. При вході стільки їх натовпилось, що не могли пропхатися в середину. За ними гналися козаки, рубаючи ззаду по головах. Олексій не тямлючись, що з ним і де він знаходиться, рубав шаблею, аж непривична до того рука омлівала.

Вхід до кляштору завалився трупом, че-

рез нього перескакували козаки в середину. Та то не був одинокий вхід у кляштор, були ще й інші, та всюди діялось те саме, й козацтво вдиралося в середину, мов вода в діраву бочку, коли її серед води поставиш. Тепер розбрелися побідники по всіх усядах. Ганяли за недобитками по коритарі й стали добуватися до позамиканих келій. Тоді вбито самих монахів п'ятнадцять.

Було тут трохи втікачів з передмістя і з города, хто там голоду боявся. Тим теж дісталось, хіба що дехто схаменувся і признався, що він православний, бо такого щадили.

Олексій у покрівавленій одежі ганявся мов вихор по кляшторі. Ніхтоб тепер у ньому не пізнав колишнього мрійливого залюбленого спудея. Очі кровю набігли, почорніли спечені губи, розхрістана на грудях сорочка.

Натрапив на одну зачинену з середини келію.

— Ми її здобудемо, кричав до товаришів, а ну-те підопрім плічми!

У двері змістилось їх лише трьох, між ними Олексій. Підперли з усієї сили. Завіси лопнули, двері прожогом відчинились. Тут було лише трьох монахів. Грянув стріл з пістоля й поціливів Олексія в груди. Він захитався і впав. Чув, як з нього кров пливе, зашуміло в ухах, потемнів світ перед очима, і він стратив пам'ять. В одну мить нагадав ще когось Катрусю, викрикнув останками сили це дороге імення і замовк...

Та лиш один стріл впав. Козаки мов грім впали з шаблями на монахів і зарубали всіх.

Товариші взяли на руки Олексія і вивнесли безтямного на двір. Тут перевязали рану, вгамували кров. Він ще жив.

Та в цю мить прийшов приказ від гетьмана, щоб боротьбу зупинити.

І Головацький подібно, як це вчора робив Кривоніс, закусував з досади губи й шарпав вус. „Стільки людей втратив, таку важну позицію здобув, а тепер лишай усе. Звідсіля можна би і бернардинів легко розбити, тьфу, на таке безголова!“

Уступаючи з кляштору, забрали трупів і ранених. І було кого забірати, бо не обійшлося козакам без значних утрат.

Головацький став розпитувати між козаками за Олексієм, принесли його сюди й зараз післали за знахором, старим січовиком, щоб перевязав рану. Куля попала у правий бік грудей і вийшла плічми.

— Цього козака візьміть на носі і занесіть у гетьманську квартиру, може ще вийде, шкодаб його, бо бравий був юнак.

Гетьман ще з вечера хотів навідати недужого Олексія, та його на квартирі не було. Послав за ним, та не могли його знайти. Гетьман догадувався, що хлопець щось замишляє. Тепер принесли його безтямним у гетьманську квартиру. Гетьман його оглянув. Олексій лежав блідий, мов стіна, з заплющеними очима. Видно було, як важко

приходилось йому дихати передіравленим легким, на уста виступала крівава піна.

— Козацьке завзяття, каже гетьман, не втерпів, щоб не попробувати козацького хліба...

Оглянули ще раз рану, промили і перевязали.

— Буде жити, каже козак знахор, тільки треба з ним уважно поводитись, щоб крові не втрачав.

— Шкодаб мені його було, каже сумно гетьман.

Козаки завважали, що по лиці гетьмана покотилася сльоза.

Прийшов зараз і Тиміш. Він припав до Олексія, прикляк біля лежанки, поцілував його бліді уста, мокре від зимного поту лице й заплакав над побратимом.

— Бережи його, діду, каже гетьман до козака знахора, як хлопець видужає, нічого тобі не пожалію.

— Що з ним робитимемо у поході? каже затурбовано Тиміш.

— Як тільки буде можна везти, пішлемо його на Україну, у Чигирин, там йому не дадуть пропасти.

VII.

Переговори.

Тугай-бей переніс тепер свою квартиру із Збоїск на другий бік Львова, щоб бути поблизу гетьмана, коли почнуться переговори з львовянами.

Гетьман був певний, що тепер урозум-

ляться, по тих подіях на високому замку і у Кармелітів.

Гетьманові було пильно, щоб з тою облогою покінчити, і тому озвався до городян перший. Зразу написав до православних города листа. Просив їх представити кому треба, що всякий опір є даремний, щоби йшли на мирову, а то буде нещастя, коли город здобудуть силою. І він це певно зробить, як що городяне ще й далі будуть опиратися. В такому разі хай православні ховаються по церквах, а він видасть приказ, щоб їх не чіпали.

Та гетьман знав добре, що той лист не дістанеться православним, що його перехоплять оборонці. Так воно й сталося. Листа прочитали на раді в ратуші.

Арцишевський радив, щоб того хопитись як останньої рятувкової дошки.

— Панове, не грайтеся з вогнем. Ви недоцінюєте ворога. Вам здається, що коли ми перший раз відбили наступ Кривоноса, то вже й війну виграли. А таки Кривоніс поставив на своєму. Тільки мені незрозуміло, чого козаки замість із замку звернути на нас гармати, вступилися. В такому разі вони сьогодні вже гуляли б у городі. Мені здається, що це зробив Хмельницький, бо не хоче города нищити. Подумайте, як Хмельницький з нами бавиться мов з дітьми, а що то не абиякий грач, то я це знаю. От вам здається, що то непросвічені хами, прямо голота. А цей чужинецький монах, що тут по-

бував і в бернардинів панів надув, людина освічена, і потрапив усіх здурити своєю латиною. Кажу вам, що там таких більше.

На це обізвався один голос, котрий усім припав до вподоби. Він каже:

— Видно ясно, що нас бояться і не сміють зачіпати. Здобули замок, то ще не здобули города, а з того замку й так нема нам користи. Те саме з кляштором Кармелітів. Хібаж він такий важний? Нашого города жадна сила не здобуде. Нічого нам боятись... То ще хто зна, чи під Львовом стоїть сам Хмельницький? Може то лише який инший ватажок під імення Хмельницького підшивається, щоб нас налякати...

Бесідника прийняли гарячими оплесками. Почулись оклики: „Не здамось, бемося до останньої каплі крови, хочби всім прийшлося покласти голови“...

Арцишевський здвигнув плечима і хотів вийти. Та в тій хвилі принесли другий лист від гетьмана, писаний по польськи прямо до городян. Він взивав управу города, щоб негайно прислали своїх послів на переговори, бо коли ні, то він видасть приказ здобути город штурмом. „Ви бачили, панове, що ми легко здобули й замок і кляштор, тепер черга на бернардини, а покищо, ви погинете з голоду, бо я дуже добре знаю, що у вас уже харчів дасть Бог“

Арцишевський вернувся послухать, але вже не говорив нічого. Цей лист і згадка на голод начеб зимною водою поляли задир-

куваті голови. Всі знали добре, що в городі вже зачинають конятину їсти. Аж тепер урозумились, що такі треба негайно переговорювати і послів слати. Стали оглядатися за людьми, та охочих не було. Кожний боявся пхати руку в пащеку того лютого звіря у тій постаті, як його малювали польські ксьондзи на казаннях. Та навіть не знати, чи зможуть добратися до самого Хмельницького, чи їх по дорозі не візьмуть Татари в сирівці. А може й Хмельницький під злий гумор звелить із них „міхом шкуру зняти“. Отож вигадали поперед усього упевнитися, чи перед Львовом стоїть справді Хмельницький, чи хто инший.

. У Львові пробував у той час старенький бувший єзуїт Андрій Гунцель Мокрський. Він не раз висловлювався між своїми найближчими, що як учителював в єзуїтському конвікті в Ярославі, то мав там учня з України на ймення Богдан Хмельницький. Колиб його побачив, то певно пізнав би. Отож зараз причепилися райці до старого, та давай його просити, щоб поїхав упевнитися, чи під Львовом справді Хмельницький командує. Усі ті, котрим випадало в посольстві їхати, були з того раді, що так легко уникнули того нещастя, якеб їх неодмінно постигло, колиб довелось між дикунів поїхати.

— Як що від мене собі того бажаєте, каже старий, то я поїду. Колиб мені справді було призначене не вернутись, то не велика булаб шкода, бо я своє вже пережив. Та

я думаю, що й поганин вшанує мій сивий волос...

За товариша дали йому ще одного міщанина, якого на силу випхали, і з трубачем виправили за галицькі ворота.

Пішли пішки. Зараз недалеко стрінули козацьку стежу. Мокрський показав листа з магістрату до гетьмана, просив, щоб його туди провели.

Побачивши слабосильного старця, козаки виявили йому свою пошану. Зараз привезли воза й повезли усіх до церкви св. ап. Петра і Павла, де саме під цю пору мав пробувати Хмельницький.

Хмельницький прочитав попереду листа від магістрату. Це була відповідь на його листа. Йому відповіли, що тих панів, яких він жадає, щоб йому видали, а то Заславського, Конецпольського і Вишневецького, на котрих Хмельницький складав усю вину війни, у Львові нема. Хмельницький знав і сам про це, та лише так писав, щоб показати, що він війни не хоче й заспокоїться зовсім, коли тих винуватців піймає і покарає.

— Колиб я тих панів дістав до моїх рук, то це сталоб і за окуп і війна припинилась би, — каже до послів, — а так, то город сам мусить заплатити. Та найкраще булоб стягнути цей окуп від жидів, бо вони теж причиною лиха на Україні. Хай дадуть частину з того, що з людей надерли. Окуп я мушу мати, щоб заплатити Татар за їх поміч,

а не задоволю я їх, то підуть загонами й нароблять в краю бешкету, і я їх не спиню від того.

Гетьман був рішучий, говорив з послами чемно, та так, що не гадає поступитись. При тім не показував свого зворушення на вид свого колишнього любого вчителя. Приймав послів при старшинах. Тепер дав їм знак, щоб оставили його самого.

Хмельницький був ніжною, чулою вдачею, оставши з Мокрським на самоті, не видержав у своїй ролі. Давне пригадалось. Пригадалися хлопчаї безжурні літа, пригадалася хлопча пошана й любов до доброго вчителя, яка у таких людей ніколи не вмірає, а в слухний час відживає усею силою. Гетьман памятав, з якою батьківською зичливістю відносився до нього колишній його вчитель, цей самий сивоголовий немічний старець. Гетьман розчулився, пригадав йому себе, цілував по руках і, схилившись по тодішньому звичаю, обняв його за к'оліна. Нагадував йому колишне, дякував за добре батьківське серце й за добру науку.

І вчитель теж розжалобився, як кожен старий учитель, що стрінеться з своїм вдячним учнем. Старий обняв гетьмана за голову, пригорнув до себе і цілував, аж прослезився.

— Сину мій сердечний, чого ти проливаєш християнську кров?

Гетьман став виправдуватись:

— Бог мені свідком і говорю правду, мов на сповіді, що не я тому винен, а ледачі пани, які своїм звірським поведінням довели народ до одчаю і до зриву. Він став розказувати, скільки терпів народ від панів, ксьондзів та єзуїтів і від жидови. Це була справді сповідь, котру слухав старенький досвідний чоловік, і він Хмельницькому повірив.

— Вірю тобі, мій сину, бо бачу, що правду говориш, а ця правда така для мене болюча, начеб я сам був винуватцем. І знову стиснув його за голову і поцілував в чоло. Гетьман обтер сльозу з очей і заспокоївся, запанував над собою, і тепер стояв перед послом повелитель України, суворий, рішучий, непохитний, твердий.

Тепер стали говорити про діло. Мокрський просив гетьмана, щоб показав своє милосердя над городом, не вимагав надто і не доводив городян до розпуки.

— Інакше, отче, не може бути, — каже гетьман, — хай львовяне не надіються на поміч ні звідки, ні від річипосполитої, ні від Вишневецького. Цю байку про Вишневецького вигадав мій молодий канцелярист, котрого я післав у город, котрий перекрався туди передягнений за бернардина. Хай кінчають діло, бо далі я свого війська не вдержу і воно само без мене город здобуде, а здобувши пограбить і зруйнує. А в першу чергу врозуміть в. м. ваших одновірців,

щоб перепинили знущання й гніт над православними, що у Львові, бо те, що вони витворюють, рве у мене терпець і не здержить мене видати приказ до загального наступу. Чого хочать вони від бідних людей? Бо я сам присягти можу, що вони жадних зносин зі мною не мають.

Мокрського попрощав гетьман дуже сердечно. Заїхала зараз гетьманська карета, й завезла послів аж під галицькі ворота. Хмельницький обіцяв, як буде треба, прислати своїх послів у город.

А за той час збиралося польське духовенство правити за душу Мокрського панахиду. Цеж неможливе, щоб такий варвар, як Хмельницький, випустив із рук живим католицького каплана. Такі побоювання стали вже голосити ксьондзи з амвонів, підносячи заслуги слуги божого, котрий для загального добра не вагував своє життя посвятити.

Та ось почувлася від галицької брами труба. Мокрський висів з карети живий. Його перепустили через ворота і повели на ратуш, де зібралася рада. Старець увійшов з ясніючим лицем.

— Панове були в блуді. Там справді стоїть Хмельницький, якого я пізнав, і він до мене признався. Та то лицар, не варвар, за якого всі тут уважали. Приняв мене як найчемніше. Не він винен тому, що сталося, а ті, що дали до того причину своїм нелюдським і нехристиянським знущанням над бід-

ним православним народом, та їх батьківською вірою. Мені заливалося лице соромом, слухаючи того, що мусів признати за правду, яких звірств допускалися пани на спілку з жидами, й наші католицькі богослужителі. Мусите викупитись, а то городові грозить загибель. А ще одного домагається Хмельницький і це слушно, щоб уже раз припинилися знущання й безпідставні обвинувачення тутешніх православних, а то доведе до того, що їх одновірці зза мурів перейдуть через голову гетьмана, добудуть город, а тоді хіба православні уцілють. На кожний випадок ці знущання, безглузді, негідні християн погіршать вашу справу.

Ще не покінчилася нарада над тим звітом старенького священника, як дали знати від воріт, що прибуло від Хмельницького посольство. Його зараз привели. То був духовник гетьмана, священник Федір Гадкевич, високоосвічена людина й красномовна. Райці, особливо ксьондзи, дивилися на шизматицького попа бісом, та він ні раз не збентежився.

— Передаю мостивим панам власноручний лист пана гетьмана як відповідь на посольство о. Мокрського. За годину маю вернути з відповіддю, або без неї, і то під горлом. У пана гетьмана нема жартів.

Стали читати листа, а послом ніхто не турбувався, начеб це був звичайний собі післанець. Тоді вийшов з гурту о. Мокрський, підійшов до посла, взяв його ввічливо під

руку й завів на своє місце, та попрохав сидати. Аж тепер помітили свою неухагу й соромно їм стало. А польське духовенство дивилося бісом і на шизматика і на свого собрата, що шизматикові таку пошану показував.

Знову став Арцишевський доводити до опам'ятання, щоб не губити города. Духовенство на те не зважало й кинулось робити непримиримий настрій серед райців і публики.

— Не може бути згоди з недовірками! — кричали фанатичні голови.

Аж ось приходить на салю Ціхановський і кладе на столі гарматню олив'яну кулю.

— Ось якими словами зачинає промовляти до нас Хмельницький... Ця куля як раз упала на Галицькій вулиці. Може аж те врозумить ваші запаморочені глови.

А то Чорнота, пробуючи, чи добре виділені гармати, післав Львовові такого гостинця.

Це дуже збентежило райців. Піднявся зараз крик на опозицію. Вона хоче своїм безглуздим опором привести город до погибелі.

Та духовенство не далось переконати. Арцишевський промовляв знову, та тепер нашепти єзуїтів і бернардинів звернули увагу товпи проти Арцишевського. Він зрадник, злигався з Хмельницьким і боїться за свою шкуру. Цеж зрозуміло. Він не ка-

толик і знає, що за ним святі з католицького неба не заступляться. Пішла агітація і поза ратуш. Сфанатизоване поспільство завуршилось. Почулися погрози в сторону Арцишевського, і хто зна, на чім булоб скінчилось, тільки, що побоювались війська, яке стояло твердо за своїм командантом.

А на раді таки вирішили післати до Хмельницького послів для переговорів. Вибрано до того з ради: Андрія Вахлевича, з присяжних синдика Самійла Кушевича, з поспільства Андрія Чеховича, з Вірмен Христофа Захновича, з Русинів Павла Лавришкевича.

Вибрані не могли з того посольства скинутись, а дуже боялися за своє життя. Вони йдуть у львину печеру й не минути їм смерти. Та дич певно їх помордує. Прощалися з ріднею, а дехто й завіщання зробив. Та ще благали о. Мокрського, щоб з ними поїхав. Він один уміє зачарувати того лютого Хмельницького, що людською кровю живе. За виїмком Лавришкевича й Вірмена вважали його за висланника Люципера.

Старенький священник заспокоював їх, а далі згодився їх супроводжати і справді пішов з ними.

Біля церкви св. Петра і Павла застали на квартирі лише полковника Остапа Гоголя. Гетьман перебував у Лісиничах і тамтуди вислано послів. Переходили поміж козацькі та татарські позиції, ніхто їх не чіпав. Усюди бачили зразковий порядок і дисципліну.

Як їх привели перед гетьмана, райця Вахлевич зворушливими словами змалював невідрадне положення города й благав, щоб гетьман пощадив руський столичний город та не брав великого окупу.

— Хібаж ми тому винуваті, пане гетьмане, що шляхта примусила Україну до повстання? Пани й нас одурили й скривдили, бо забрали у нас все, що було в дорогоцінностях, буцім на військо й оборону Львова, а тепер ні війська, ні грошей, і пани повиїздили.

— От бачите, панове, — говорив зворушений гетьман, — що у вас і у нас причиною усього лиха ненаситні пани-короленята. Ми з ними ведемо війну, а не з Польщею і не з королем. Коли мені Бог поможе приборкати тих короленят, а посадити на престолі сильного короля самодержця, тоді усім нам буде добре жити. Я знаю дуже добре, що у вас у городі діється. Та дивно мені, що ви розумні люде даєтеся воловдити ксьондзам, котрі вас на злу дорогу напучують і проти ваших братів православних підюджують. Кажу вам, що це мусить припинитись, бо я того не стерплю. Вони мене з амвонів самим чортом малюють, а колиб не я, то Львів давно був би в руїні, а ви всі згинулиб під ножами. Хібаж не знаєте, що передучора козаки здобули високий замок? Хто їм приказав уступитися, як не я? А з того замку можна стріляти аж на ринок. Я можу одним кивком пальця город розда-

вити. Тепер я вас милую, дарую вам усім життя, та двісті тисячів дукатів мусите заплатити окупу. Таку суму можете легко стягнути від жидів псяюхів. Вони теж причиною нещастя. Та не думайте, що я цю суму заберу для себе, або між моїх козаків розділю. Тим заплатимо ми лише наших союзників Татар за поміч.

Тепер попросив гетьман послів за стіл і став частувати. Розпочалася спокійна товариська балачка. Та послі користувалися хвилиною доброго настрою гетьмана й усе повторювали просьбу, щоб був ласкавий для зuboжілого города. Гетьман обстоював при своїому, а нарешті сказав, що сам того вирішати не може й поспитає своїх полковників, і велів послам подождати коло львівської квартири на відповідь. З тими їх відправив.

Звідсіля виправили о. Мокрського й священника Радкевича до Львова гетьманською каретою, а самі остали у полковника Гоголя.

Сюди посходилася козацька старшина: Виговський, Гладкий, Богун, Небаба, Джемжалій, Головацький, Чорнота і Кривоніс. Посідали усі за стіл, і знову розпочалася товариська балачка. Слухаючи їх, ніхтоб не подумав, що це воюючі сторони, а не приятелі, що поприходили до себе у гості. Старшини розказували їм, які заслуги мають козаки для Польщі. Нагадували свої безчисленні походи проти Татар і в турецьку землю, скільки вони відбили християн

з неволі, скільки відбили бранців від повертаючих з Польщі Татар. Козаки вратували польське військо від загибелі під Москвою і під Хотином... А їм Польща за це що дала? Відібрали давні козацькі вольности і повернули в панщизняних людей. Оповідали, як шляхта українна, прибравши собі до помочі жидів, знущалася над православним народом і заводила на силу ненависну унію.

Усе те було для послів, з виїмкою може Кушевича, нечуваною новиною, котрої цікаво слухали.

А далі розказували їм про теперішню війну, як пани соромно повтікали з під Пиллявців. Показали їм булаву гетьмана Заславського, котра досталася козакам. Вірменин, узявши її в руки, оцінив на сто битих талярів.

І знову оповідали, які наміри мають козаки проти Польщі, як воно булоб добре, колиб на престолі засів сильний король, котрий узяв би магнатів у руки. Посли не могли з дива вийти, що застали тут не варварів, а людей з освітою і привітних та гостинних. Бо полковник Гоголь як господар домівки приказав принести меду й частував гостей. А цей кровожадний Кривоніс, котрим малих дітей лякали, показався чоловіком бувалим і теж освіченим.

Усе те було для львовян загадкою. Говорячи з старшиною через дві години, мали нагоду переконатись, що це правда, що го-

ворив про козаків Арцишевський на ратуші.

А тим часом гетьман зійшовся з Тугай-беєм під Робертовою пасікою і намовляв його до зниження окупу, представляючи йому сумний стан города, з якого годі буде більше видушити. Потім поїхали оба на гетьманську квартиру, щоб дати послам остаточну відповідь.

Полковники, як почули, що гетьман приїхав, покинули послів і вийшли гетьмана стрічати. Кожен з них держав у руці полковничу булаву. Потім відчинилися двері, увійшов наперед Тугай-бей з Парис-агою, а за ним Хмельницький з полковниками. Тугай-бей вітав послів, подаючи кожному руку. Тепер гетьман пояснив Тугай-беєві причину прибуття послів, а військовий товмач переклав ці слова на татарську мову. Посідали усі за стіл, Тугай-бей на покуті. Він зараз зачав гнівно говорити про віроломство львівського старости Сінявського, що не здержав шляхетського слова й не заплатив окупу.

— Як я його ще раз піймаю в руки, то жаден окуп йому не поможе, заставлю його до смерти мої коні пасти.

Вірменин, що знав татарську мову, став просити Татарина за зменшення окупу, котрого львовяне не в силі заплатити, бо кн. Вишневецький обдер їх до нитки. За це просили й інші послі, аж прослезивсь. І Тугай-бей зворушився й здав усе на гетьмана. Тоді й гетьман поступився. Міщане запла-

тять стільки в золоті, сріблі, та в крамі, скільки зможуть. Про ту можливість переконаються оціночники, яких зараз пішлеться у город. На таких визначено Парис-агу і Головацького.

Така умова завдяки Хмельницькому була для Львова дуже корисна. По полудні того дня відправили послів, а з ними поїхала козацько-татарська комісія.

Послам начеб камінь з душі зсунувся. Вертали дуже раді ще й тому, що ніхто їх не зачіпав. Вертаючи розмовляли про свої переживання того дня. Все, що чули й бачили, було для них любою несподіванкою.

Павло Лавришкевич каже:

— Бачите, панове, як ваше сфанатизоване, нетерпиме духовенство вміє для своїх цілей переіначити й перекрутити правду. Подумайте, чи колиб таке посольство пішло від Русинів до панів, чи так би з ним поводитись? Чи так би його ласкаво прийняли?

На те Кушевич:

— То зовсім що інше, й порівнання не може бути. Ви не забувайте, що ми є послами королівського города й пішли до збунтованих хлопів підданців, котрі все чують над собою твердий панський кулак і канчук, і мусять про те памятати, що колиб їм нога поховзлася, то покінчилиб на колі.

— А поки що, та нога стоїть твердо й не поховзулася. А скрізь по Україні різали панів, та ксьондзів, та жидову й не боялись кола. Та мені не лише про це ходить.

Панове чули, які заслуги поклали козаки для Польщі, для нашої спільної матки, яка їм за це заплатала... Чи не кращеб оставити кожному його віру й свободу, й жити у згоді, як на християн пристало? Самі знаєте, як пани нехтують нами міщанами, як нас ошукали й обдерли, що вони причиною того лиха й тої війни. Чогож нам з панами поруч ставати, чого до них пхатися? Чому не подати руку з руським народом православним понад панськими головами?

— Ви православний, — каже Кушевич, — і ви того не розумієте, треба бути Поляком і католиком, а тоді зрозуміиб, що кожен Поляк і католик відчуває, що лише католицька віра є добра, спасенна й правдива, і лише Поляк є людиною. Ми знаємо, хто є пани, та всеж вони нам близчі серцю, чим якісь руські хами, бо та шляхта є польська й наша.

— Пане синдику, ви самі чейже переконались, що то не хами, лиш освічені люде, більше, чим не один польський магнат... Я вважаю вас за освічену людину, бо ви справді таким є, та я бачу, що жадна освіта не розжене туману навіяного фанатичним польським духовенством на душу Поляка католика... На тім розмова перервалась, і вже до самого Львова не говорили з собою нічого.

Рада затвердила цю умову, як дуже для города корисну. Комісарів гарно прийняли й угостили. Був до того час, бо урядовання

мало зачатись аж другої днини. Тим часом міщане мали час поховати гроші і що цінніше. При оглядинах міщанських домів і крамів показалося місто справді дуже убогим. Найохотніше давали міщане крам. Арцишевський запевняв їх, що річпосполита поверне їм усю шкоду грішми, бо цеж велика користь для держави, що Львів був вратований для річипосполитої. Отож траплялася добра нагода позбутися дорого оціненого краму, при чому можна було зискати на вазі і мірі, за що потім Тугайбей дуже сердився. Комісарі, гарно угощені й обдаровані, дивилися на все крізь пальці.

Козацьке військо не було вдоволене з такої угоди. Та воно було таке карне й дисципліноване, що жаден козак не подумав навіть про те, щоб ставати проти волі гетьмана.

Не так було з черню. Вона збиралася в купи, відбувала збори, і таки вирішили, щоб не оглядаючись ні на що, здобути город на власну руку й там пожитись.

Зараз другого дня вранці побачили в городі, що до валів від заходу наближаються великі ватаги людей з драбинами й несуть пісок у мішках. Так ідеться до наступу, це всі знали. В городі піднявся крик. Передавали собі з уст до уст, що Хмельницький городян зрадив, що мимо договорів хоче город здобути. Кинулися всі до зброї.

Тим часом чернь підійшла до валів, стала засипати рови мішками й дерлася на вали в кількох місцях. Городяне стали відбива-

тися й зараз післали посольство до гетьмана. Гетьман відповів посольству так:

— Це сталося проти моєї волі. Маєте гармати, то чому не відбиваєтесь?

Розпочалася густа стрілянина з валів, і чернь уступила з великими втратами. Щоб таке не повторилось, гетьман обставив вали правильним військом, котре не допускало черні до валів.

За тим пішло вибірання окупу й вивоження до табору. Гетьман видав городянам письмо, що ніхто не сміє під горлом Львова зачіпати. Для більшої безпеки вирядив гетьман кілька козацьких сотень у город зі своїм братом Захарієм Хмельницьким. Ті сотні мали так довго у городі пробувати, поки усе військо з околиці Львова не відійде.

Тепер положення города зовсім змінилось. Відчинено всі ворота і проходи. Міщане заходили у козацький табор і почалась оживлена торгівля. Тільки жиди не мали відваги на таке пускатись, бо одного з них таки добре обдерли, добре, що з життям утік.

Міщанам треба було свободи й руху, бо городові загрожував голод і пошести. Підчас облоги не було де гребати померших жидів. Трупі розкладались і затроювали повітря. Харчів не ставало. Убогі люде стали живитися падлиною. Пошесть на людей і скот стала таки поширятись.

Хмельницький відійшов з військом на Замостя. На прощання стріляли з гармат як

у козацькому таборі, так і з городських башт і валів...

VIII.

У Чигирин.

Корнієнко лежав без пам'яті. Його доглядав старий січовий дід, знахор Овсій. Часто пересиджував при нім Тиміш і гетьман що дня навідувався.

— Що зробимо з хорим? — питає діда.

— Везти його, батьку, ще не можна, бо рана відновиться й кров з нього зійде. Хібаб на ношах, та що з ним робити на постоях? Найкращеб його полишити у городі в яких певних та щирих людей.

— Добре ти вигадав, діду... Оставимо його у когось з наших православних міщан. Вони його певно приймуть, а там уже й за лікаря не буде важко.

Гетьманський приказ виконано зараз другого дня вранці. Корнієнка понесли під охороною козаків у город до ставропігійського старшини Красовського.

Красовський уважав Корнієнка за пропашного. Аж розійшлася по городі вістка про шпига Хмельницького, котрий одурив і панів і бернардинів і враз з іншими православними втік з кляштору. Про це довідався від тих, що разом з ним утекли, а тепер по замиренню вернулися.

Тепер принесли його у безтямі, важко раненого на ношах. Від діда Овсія довідався, що цьому козакові приключилось.

Передав дід теж і листа від гетьмана, в котрім віддавав гетьман свого похресника під опіку Красовського. Передав ще узлик з дукатами на лікування.

Примістили недужого у найкращій кімнатці і поклали на пуховиках. Послали ще й за лікарем Німцем. Овсій від нього не відходив. Лікар оглянув рану й не міг з дива вийти, як ті люде вміють рани перевязувати. Олексія обмили й перебрали у чисту білизну. Він начеб спав. Кілька разів розплющив очі й замикав їх знову. Був блідий мсв полотно. А тепер у свіжій білизні на білій подушці лише по його чорнім волоссю можна було пізнати, що тут лежить людина напів жива.

Лікар обіцяв частенько навідуватись. Тепер і Овсій відійшов, і Олексій zostався на ласці чужих йому людей. Та Красовські вважали його за свого й дуже ним піклувались. Ніколи не лишали його самого. Найбільше пересиджувала біля нього наймолодша дочка Красовського Настя. Вона його знала. Цеж був той самий молодий козак, що побував у них з паном гетьманом Хмельницьким, а потім передягнений за бернардина, що їх зразу так дуже налякав.

Та зараз на другий день по тім Олексій очунав. Уже було з полудня. Заходяче осінне сонце своїми яркими проміннями освітлювало кімнатку й блестіло на образах. Біля постелі сиділа Настя з шитвом.

Олексій зітхнув і відкрив очі, та став нагадувати. Проміння сонця освітлювало біляву голівку дівчини. Вона видалась Олек-

сєві якимсь неземним явищем. Нагадав собі послїднї хвилї в кляшторї Кармелїтїв, поки не попав у памороку. Тодї мав вражїння, що вмїрає. Що це? Хїбаж вїн уже на тому свїтї? Хотїв пїднятись, та Настя припала до нього й не дала.

— Тобї, козаче, не можна вставати, — каже лагїдно й усмїхнулась, — лїкар не дозволив...

Та вїн і без цього не мав сили встати. Усе тїло було обезсилене, неподвижне. За-ледвї мїг пїднести руку.

— Хїбаж і на тому свїтї є лїкарї? — прошептав...

Настя всмїхнулася мов ангел, вона дуже зраділа, що Олексїй ожив.

— А деж я тепер?

— Мїж добрими людьми, мїж приятелями...

— Боже мїй! що зі мною, де козаки, де гетьман, може я вже в Чигиринї?

— Усе тобі розкажу, тїльки заспокїйся. І говорити тобі не дозволено, памятай! Незадовго лїкар приїде...

— А менї здається, що ти ангел...

— Нї, козаче, я людина. Хїба мене не пїзнаєш? Ти в мого батенька Красовського. Тепер по приказу гетьмана тебе принесли сюди на ношах... Та пїдожди трїшки, я мушу вдома сказати, що ти ожив...

Вона метнулася до батьків звїстити їм радїсну вїстку...

Зараз прийшли Красовські обоє й старенька бабуся, мати Красовської. Вони ві-

тали Олексія ясними поглядами. Він пізнав тепер усіх відразу і всміхнувся на привітання.

— Здоров, козаче! Слава Богу, що ти прийшов до пам'яті. Тепер тільки слухай, що лікар приказуватиме, а певно видужаєш...

Олексій хотів щось говорити, та Красовський поклав йому руку на губах.

— Не можна, сину, тобі лише слухать можна, що другі говорять, а сам мовчи.

— А коли ти любиш слухати, то ось попросимо бабусі, — каже Настя, — а вона тобі усяких гарних казок розказуватиме, — защебетала Настя, мов весела пташка на привітання сходячого сонця.

— Куди там ученим людям мого простого оповідання слухати, — каже бабуся.

— Бабусенька знає не лиш казок оповідати, та ще й про бувальщину, — каже знову Настя. Їй страх хотілося тепер на radoшах багато говорити.

Олексій прошептав:

— Я дуже люблю слухати, бо в казках міститься правда, а давнина для молодого дуже цікава.

Красовський знову не дав йому говорити.

Тепер Олексієві стало весело. Догадувався, що з ним було недобре, а тепер він оживає до нового життя.

Як раз надійшов лікар Німець, вже старший чоловік. На голові мав перуку, а одягнений був так по чудернацьки, що Олексієві сміятися хотілось.

Побачивши Олексія при пам'яті, став махати до нього руками на привітання.

— Козак буде гезунд, шен, шен... мацав живчика й прикладав руку до голови.

— Зер шен, кайн фібер...

Олексій помітив, що годі буде з Німцем розмовитись, бо він не знав німецької мови й заговорив до нього латиною.

Німець витріщив на нього очі.

— *Tu suis latini loqui?* (ти вмієш говорити по латині?).

Йому стало дивно. Невжеж між тими страшними козаками є люде з вищою освітою? Що за чудасія!

— Ваша милість не сподівався, — шептав Олексій, — щоб варвар знав латину, правда? а в нашому війську багато таких, що покінчили академію...

Німець, хоч і тямив, що Олексієві невільно напружувати легких говоренням, так заслухався, що не перепиняв йому. Аж Красовський звернув його увагу на те. Красовський знав добре німецьку мову.

— Ах, ріхтіг! Іх габе фергессен (справді! я забув), — а звертаючися до Олексія, пояснював йому, який грізний його стан, і йому невільно говорити...

Потім попрощався й вийшов. Сімя Красовського порозходилась теж. Другої днини прийшов Красовський знову. Олексієві дуже полегшало. Красовський розповів Олексієві, що за той час сталось.

Він дуже бідкав над тим, що гетьман не використав доброї нагоди і не заняв го-

рода, столиці Червоної Русі, та не прилучив її до України. Друга така нагода ледве трапиться й знову прийдеться бідним православним томитись у лядській неволі.

— Нічого, мій сину, чоловіка так болючо не діймає, як заведена надія сподіваного, котре вважалося за певне, за неминуче. Ми знали, якими силами розпоряджає гетьман під цю пору. Поки він сюди ще не прийшов, ми сподівалися лише поправлення нашої долі, а не маючи певности, чи вдасться, ми не зривалися, щоб йому допомогти ділом. Та він прийшов з великою силою і станув під мурами нашого города. Треба було лише затиснути кулак, а Львів був би не встоявся, а тоді й ми булиб усі станули при нім, як один муж, бо в нас усіх була одна думка: свобода! Бажав собі того й багач, і той жебрак з нашого дому вбогих. Ти бачив і сам, яке лихоліття ми тут переживали... так буде й далі...

— Я чув і знаю, — шептав Олексій, — що гетьман забезпечив долю тутешніх православних у договорі...

— З того нічого не вийде. Як вони не жахалися нас угнітати, коли гетьман стояв під мурами, то не жахнуться й тоді, як гетьман буде далеко на Україні. Усе остане на папері.

— Гетьман боявся, щоб при здобуттю Львова не потерпіли міщане, а між ними й православні...

— Не було чого боятись. Ми мешкаємо всі вкупі при церквах наших, і не важко було

нас забезпечити... А в тім, колиб і нам пришлося потерпіти, то така жертва варта була того, щоб коли не ми, то наші нащадки могли жити на свободі. Це не те, сину! Гетьман мав якісь інші причини, що города не брав. Я їх не знаю, та мені здається, що клич: за віру! показався лише приманою без значіння, пустим словом, бо де як де, але у Львові та благочестива віра аж просилась, щоб їй допомогти.

— Я того певний, що тепер будуть боятися угнітати православних. Будуть боятися гніту гетьмана й помсти...

Красовський усміхнувся болючо.

— Тепер будуть боятися, як гетьман показав себе таким слабосилим, що не зважився взяти того дурного курника? Ти побачиш, як вони стануть величатися, що Хмельницький не з доброї волі не взяв города, а лише лицарськість оборонців та чудеса католицьких святих не дали йому того зробити. Побачиш, що про те писатимуть, і не буде одного Поляка, щоб у те не повірив.

Зле сталося. Ми всі любимо гетьмана, бо він доконав великого діла, поважаємо його, та всі почуваємо до нього сердечний жаль, що оставив нас безпомічних на поталу долі, коли мав спромогу допомогти нам... Та що й казати! Пропало, що з воза впало... Треба нам далі терпіти, заціпивши зуби, треба зберігати нашу святу віру й нашу руську народність. Чи видержимо, чи не уляжемо латинізації і польонізації, це самому Господу відомо. Та ми не поступимось, щоб

нам усім покласти голови, не споганимо нашим відступством народнього прапору... Ти лежи собі спокійненько й нічим не турбуйся. Подужаєш, то гетьман певно пришле по тебе і поїдеш здоров до своїх рідних.

Красовський відійшов. Олексій лишився сам і попав у глибоку задуму над тим, що тепер почув. Хібаж він того не передбачив, що так станеться? Міщане вже зневірилися і в них Хмельницький втратив колишню популярність. Як утратить її ще й у війську, то справді буде страшно... Тоді все пропаде, а другий Хмельницький не зараз появиться.

Йому так страшно стало на зболілій душі, що й жити не хотілось.

„По що я воскрес із мертвих? Був би не дожив такого сорому і нещастя, і булоб мені краще.“

Чорна туга та сум насіли його бідну душу так, що аж заплакав.

На це ввійшла Настя. Вона зараз помітила, що Олексій дріжачою рукою обтирав з лиця сльози.

— Чого ти плачеш, козаче? Хібаж тобі у нас зле? Лікар казав татові, що ти певно видужаєш...

— Не про себе я плакав... Мое життя ні при чому, бо я його радо віддам за Україну.

— А хібаж Україні що негоже приключилось? Навпаки. Козаки побідили, взяли окуп з города і відійшли зі славою.

— Ти, панночко, своїм молодим розумом цього не розбереш...

— Так навчи мене, козаче, ти людина освічена, бо ти говорив з лікарем такою чудернацькою мовою, я ні раз не розберу... Тільки... тільки не тепер, бо, тобі мовчати треба...

— Колись тобі поясню...

Сум Олексія і її причепився. Вона сиділа на кріслі і мовчки мережала якесь полотно.

Олексій заплющив очі й прикидався, що спить. Тепер поперед його очі переходили ті всі картини, які за час цілого українського повстання бачив. Ставали перед ним усі дієві люде цієї народньої драми, в котрій він грав більше ролю видця, чим актора. Він перебирав у своїй уяві всіх героїв, порівнював їх з собою, і придивлявся, котрий із них повів би найкраще народне судно до вимірної пристані свободи, волі, самостійности України. Та кожному з них не доставало якоїсь прикмети на такого керманіча. І сам Хмельницький не був таким, якогоб бажав собі, не підходив зовсім до тих вимог, які він йому ставив. Що значила отся нерішучість, це вагання під Львовом? Цеж противне здоровому розумові. Стояти під Львовом з такою велитенною силою і не взяти його? Говорять, що гетьман ійшов сюди на те, щоб захопити короленят з під Пилявців. А чи гетьман не знав того, що їх тут уже нема? що вони втекли, рятуючи своє нужденне, знеславлене життя? То була лише демонстрація, з якої нема ніякої користи. Ляхи його сили не налякались і не будуть ляка-

тись. Добре говорив Красовський, що вони добачають спасіння Львова в чуді св. Яна з Дуклі, в своїм геройстві, а не в добрій волі гетьмана.

Настя дивилася на Олексія мов на образок. Який він гарний, начеб святий. Ця кучерява голова у тім обрамованні білої постелі виглядала начеб в авреолі, з якою святих малюють. А який він бідний, сирота бездомний, та ще й підданець панський лютого Яреми. Вона бачила його, як тут перебував, вона чула від батька, як тсй перевертень знущається над православними. І такому у руки мав би попастися Олексій! Із того гарного козака мав би бути якийсь покойовий служка! Вона нераз бачила у тих панів з України, що до Львова приїздили, цілу юрбу таких нещасних синів України одягнених у панську ліберію, з панським кольором. І вона чула, як вони цвенькали по польськи, хоч не були в силі тої мови вивчити. Вона чула від батька, як вони тайком у церкву заходили й молилися, заливаючись гіркими слізми...

Олексій відкрив очі...

— Ти ще тут, панночко... так коло мене всі томиться... не знаю, як вам, таким добрим, за це віддячусь...

— Хібаж це мука? Я й так не сиджу без діла, а сидіти мені там при матусі, чи тут, то все одно. Та я бачу, що тобі полегшало...

— Чи ти, панночко, співаєш?

— Чомуж би ні? Я люблю співати в церкві, а інколи то й в хаті заспіваю. Лише

підчас тих страшних днів небезпечно було співати, щоб біди з улиці не накликаєти.

— Я теж співав колись, та либонь мо-
йому співанню буде тепер край, відколи во-
рожа куля груди наскрізь прошила... Так
я тебе прошу, заспівай мені що небудь...
повесели мою душу, бо важкий смуток її
пригнітає...

— Чогож тобі сумувати, козаچه? Дасть
Бог подужаєш, на Україну вернешся. А там
тепер ні панів, ні жидови нема. Тай не та-
кий ти сирота бездомний, не такий безрід-
ний, коли у тебе сестра є.

— Є сестра, та Господь знає, чи жива
вона. Давно про неї не чував, відколи від
пана втік.

— Катруся називається, правда?

Олексій спаленів. Останки крові ви-
йшли на лице, коли почув це дороге імення
з уст другої людини. „Звідкіля вона це знає?“

— Ні, вона Оксана зветься...

— Бо... бо... як ти лежав у безтямі, то
кілька разів це імення вишептав.

— Невжеж? Мені певно щось таке при-
снилось...

— Отож твоя сестра не Катруся?... —
наставала Настя, — так хтож ця Катруся
буде?

Олексій лише шепотів слова, і тим дуже
знемігся. Він знову заплющив очі й став за-
сипляти.

Так Настя не довідалася досі, хто ця
Катруся. Та вона мусить цього довідатись,
довідається завтра...

Олексій проспавшись зовсім заспокоївся. Молодість допомогла йому, що з кожним днем ставав дужчий, прибувала сила й голос. Лікар дуже був удоволений. Тепер уже міг говорити тихим голосом, хоч ще не зважився повною грудю віддихати, бо там його кололо.

І він надумався над тим, чи сказати тій добрій дівчині усю правду? Вона така для нього щира, може вже полюбила його, нащож цю невинну душу зводити й робити їй якісь надії? Це був би великий гріх і невдячність за її добре, щире серце...

Тож одного дня, як були обоє самі, він вернув до тої самої розмови.

— Ти, панночко, казала мені, що я, лежачи у безтямі, кілька разів вищептав імення Катрусі. Знати тобі треба, що падаючи поцілений кулею, коли мені здавалося, що вже минаюсь, у тій останній хвилі, я те саме імення виговорив. І коли я так мимоволі зрадився, так нічого мені таїти більше. Катрусю, то моя дорога дівчина, яку я лишив на Україні, йдучи з гетьманом у похід.

Олексій помітив, що Настя від тих слів пополотніла на лиці, дуже стурбувалась і здержується силою волі, щоб не заплакати.

— Як що вона тебе так любить, як ти її, то певно будете щасливі й Бог вас благословитиме... — проговорила на силу. Та видно було, що далі не видержить. Вона встала зараз і вийшла...

Не хотіла ні з ким стрінутись, і пішла у свою кімнатку. Тут упала навколішки пе-

ред іконою Богородиці, закрила лице долонями й стала судорожно плакати...

Настя полюбила Олексія. Сидячи біля його постелі, вона снувала золоті нитки майбутнього щастя, такі тонесенькі, що хіба вона сама могла їх бачити. Мережила ними доріжки свого життя... Та ось ті ниточки від одного слова порвались, їх не стало, а остав сердешний біль по втраті того вимріяного щастя... Чи ту якусь незвісну їй Катрусю проклинати, що їй сердешній в дорогу влязть? Ні! Це булоб нечесно, не похристиянськи. Катруся перше засіла в серце козака. Колиб вона відбила їй любого, то Катруся булаб у праві її проклинати. Ні! Вона цього не зробить, бо це булоб погано. Хай кохаються, й живуть щасливо, хай уже її серце карається, кривавиться, що так нерозважно полюбило... Та вона того ні перед ким не зрадить, не відкриє нікому своєї тайни, навіть перед матусею ні... Така любов булаб грішна...

Олексій що раз приходив до здоровля. Прибувала сила. Хогілося їсти. Вже міг сам підвестись, сідати, а далі вже вставав і проходжувався. Красовські з того дуже раділи. Лікар що раз рідше навідувався. Був удоволений і залюбки розмовляв з Олексієм, а перед Красовським повторяв: Зер шен, вірд гезунд!

Олексій рад був знати, що з гетьманом? Він знав, що військо пішло на Замостя, та ніхто ще не знав, що далі?

Його навідував частенько Захарій Хмельницький, а далі попрощав його й потяг за військом. Тут не було вже для нього роботи.

Олексій рвався їхати з ним, та Німець не дозволив. Олексій могтима їхати аж весною, бо тепер під глибоку осінь не пригожа для хворого поря. Олексій не був з цього радий. Його тягло у Чигирин мов магнетом. Тепер, по відїзді Захарія почув себе дуже самітним, покинутим, хоч і між добрими людьми, та у поневоленім городі, а він уже привик віддихати повітрям вольної землі. Про те, щоб тут зимувати, й говорити собі не давав.

Одного дня, вже при кінці листопада почув Олексій у сніях якийсь гамір. Почулося мірове військове ступання. Аж відразу відчинилися двері і в хату ввійшов молодий козак у кожусі.

— Здоров, Олексію, здоров, братіку! — гукнув від порога.

Це був Тиміш Хмельниченко. Він кріпко обняв Олексія, трохи його не задушив, аж дух заперло.

Олексій дуже зрадів.

— Здоров, братіку, побратиме, та пробі! не задави мене. Я вже не той Олексій, що був колись, а наче порохнава верба... Бачиш, що з мене зробилось?

Він сумно похитав головою...

— Вибач мені, Олексію, я на радощах і забув, що тебе хвороба виснажила дотла...

— Звідкіля тебе сюди вітер завіяв?

— От бачиш. Ми стояли під Замостям. Знову взяли окуп. Батько гетьман ще там порядкує, а мене післав з набутим добром додому. Отож я не втерпів, щоб тебе не навідати. Слава Богу, що ти підвівся. Коли хочеш, я тебе заберу з собою.

На те каже Красовський, що зараз за Тимошем увійшов у хату:

— Цього не можна. Пан гетьман віддав мені під опіку цього козака, поки не видужає. Лікар Німець каже, що Олексієві не можна тепер у таку дорогу пускатись, аж весною...

— Начхать мені на всіх Німців лікарів та усіх філософів, коли Олексій стоїть уже на ногах, то й їхати можна. До весни ще далеко, та хто його знає, що до весни може статись, а тоді буде годі...

— Чейже нас Ляхи не поріжуть за той час, — докинув Красовський.

— Певно, що ні. Хай лиш зачнуть вас знову угнітати, то ми прийдемо знову, а тоді окупом не обійдеться...

— Ми й тепер надіялись вибавління, та нічого з того не вийшло.

— Я сам кажу, що зле сталось. На мою думку треба було здобути город, перерізати Ляхів та жидову, а город узяти під свою руку. Та не моя була у тому воля, а батькова, і його не переконаєш. Хіба що батька той старий польський ксьондз зачарував, та заворожив... Та не в тому діло. На весну може бути знову гаряче й годі буде на Україну перебратись... А тепер, Олексію, я тебе за-

кутаю в кожухи та в подушки, посаджу в коляску і перевезу мов малу дитину. Я й сам бачу, що трудів ти не видержав би. Ти аж у Чигирині подужаєш... — він моргнув весело на Олексія — там Серпанки будуть коло тебе заходитись мов коло збитого яечка. Ну! збирайся, бо мені ніколи. Треба мені здоганяти валку...

Красовський перший раз побачив гетьманича і вмить пізнав його палку козацьку вдачу... Чи можна такому юнакові оставити опіку над недужим, що може таку авантуру заплатити життям?

— За хворого я відповідаю перед гетьманом, не можу того юнака на таку небезпеку наражувати... Хіба пан гетьман приказав його забрати?

— Батько не говорив нічого. Я сам кажу, що треба їхати і другої такої нагоди не буде... Ну, Олексію, кажи сам, бо мені ніколи...

Олексій не вагався. На його думку Тиміш говорив правду.

— Я поїду, — каже твердо. — Нічого тут не вилежу. Рана загоїлась. Я можу вже й говорити добре й ходити. Зможу й посидіти й нічого мені не станеться.

Красовський не знав, що й казати, яка причина такого поспіху. Та розуміла це добре Настя. Їй стало моторошно на серці. Хоч вона знала, що Олексій не поверне свого серця до неї, та вона почувалася тим щаслива, що могла до волі надивитися на

коханого козака, та наговоритися з ним до сходу.

На те надійшов лікар. Як йому Красовський розказав, у чому діло, Німець замахав руками.

— Ніхт мегліх, авсгешлосен (неможливе, це виключене)!

За той час Тиміш придивлявся насмішливо Німцеві, особливо його перуці. Такої мацапури він зроду не бачив, та ще й німецького говорення не розумів.

— Що він базікає?

— Каже, що небезпечно Олексієві їхати...

— Дурний ти, Німче, під моєю опікою Олексієві безпечніше, чим тобі під цю волосяною шапкою... Цікаво знати, що у його під цим мішочком сидить...? — Й не оглянулись, як Тиміш зірвав Німцеві з голови перуку...

Німець обурився на таку зневагу. У нього була голова лиса мов коліно.

— Вибачте, добродію, — каже Тиміш кланяючись, — я бачу, що тобі справді треба чуприни з чужого волосся, як свого дастьбіг. — Віддав зараз перуку, й ще раз вклонився.

— Дас іст айн барбар, — каже Німець, закладаючи перуку на голову.

Усім стало соромно за поведення Тимоша. Він поводився мов між козаками. Красовський перепросив Німця, та соромився признати, що це гетьманич, син повелителя

України. Олексій перепрошував його від себе, хоч і йому хотілося сміятись... Але їхати таки треба.

Німець пішов не прощаючись, і все бурмотів, що це варвар. Красовський просив Тимоша пообідати, та він вимовлявся, що йому ніколи, що мусить їхати зараз, щоб валку здогонити.

Миттю кинулись усі виражати Олексія в далеку дорогу. Одягли його, наділи чоботи й шапку, наділи кожух. Олексій став прощатися з усіми і дякувати за щире гостину й опіку. Стара бабуся й Красовська аж прослезилися. Красовський віддавав Олексієві гроші, які дав гетьман, та він не хотів їх прийняти. Олексій просив, щоб ті гроші передати на вбогих, яких удержувало брацтво. Настя бліда мов полотно прощалась з любим козаком, у неї дріжали губи, так здержувалась від плачу.

— Поздорови від мене мов від сестри Катруся, я за ваше щастя Бога молити буду...

Тиміш піддержував побратима під руку, бо таки світ йому крутився, як його обвіяло холодним повітрям.

Олексій наперся ще поступити в церкву й подякувати Богові за виздоровління. Тепер пішли за ворота. Тут справді стояла запряжена коляска, а на ній подушки та перини, котрими Тиміш при допомозі козака обтикав Олексія з усіх боків. Коні рушили вихром. Тимоша супроводжав десяток гетьманських козаків на конях...

IX.

Побратими.

Тиміш мимо своєї прудкості й козацького завзяття показався не аби якою нянькою для хворого побратима. Дивився, щоб ніде вітер на нього не завіяв. Коні гнали мов вихор, і тепер Тиміш став розказувать Олексієві подрібно, що за той час гетьман робив з військом.

— Ти не знаєш усіх причин, чому батько не хотів брати Львова, а вдоволився таким мізерним окупом. Уся старшина й козацтво не були з того раді, та воно, коли подумаєш, то так мусіло бути. Говориться, що ми воюємо не проти Польщі й короля, а проти панів магнатів, або як їх батько називає, проти королежат. А до того Львів ні причому, бо там не було ні панів, ні королежат. Батько вдоволився марним окупом двадцяти тисяч. Батькові й тепер здається, що піддурих Татар, що на такий малий окуп пристали. Та це не так. Я розумію татарську мову й підслухав, як вони ремствували, що їх за таку прислугу так плохенько нагородили. Татари мусіли на те пристати, бо боялись козаків. Ти подумай, що не уся орда була з нами. Колиб так козаки з черню кинулися на них, тоб ні один Татарин живий не вийшов. Інакше булоб, колиб уся орда була з нами, і я боюсь, що як орда до нас приєднається, то колись у найприкрішу хвилю оставлять нас на леду. Прі таке не раз старшина говорила...

— І я такого боюсь, — каже Олексій. —

Та ти розкажуй далі, бо цікаво мені послу-
хати.

— Та воно не дуже цікаве... Прийшли ми під Замостя. Одну частину Татар батько відправив зараз, та мимо того у нас було доволі війська і гармат, щоб здобути Замостя, хоч воно не такий курник як Львів. Тато писав листи до Замостя, що він шукає за панами з під Пилявець, а особливо за Вишневецьким, на якого всю вину скидає за це кровопролиття. Розуміється, що в Замості Вишневецького не було. Написав теж тато листа до капітана німецького війська Ваєра, що у панів служить, і перемовляв його до себе, а тоді і йому й війську краще буде, бо у нас і їсти є що й плата не буде залягати, бо є чим платити... Ти не знаєш, Олексію, скільки у батька грошей в Чигирині... саме золото та срібло заховане в барилах... Мене раз посилав батько перевірити, чи хто до них не дібрався...

— Ти справді тепер коли в Чигирині бував? Якже там?

— Хіба то така штука тепер до Чигирина добратись? Дороги безпечні, загонів немає, бо нема за ким ганятись. Україна опустіла від жида і пана...

Олексій став нетерпеливитись. Він хотів дещо інше про Чигирин почути.

— А як там люде живуть?

— Тепер гарно. Старий Серпанка й далі головує. Своє ремесло передав на синів, а сам з лавниками та райцями порядкує.

А який порядок у городі! Народ веселий... радіє з волі.

— А у Серпанків у хаті ти бував?

Тиміш поглянув косо на Олексія й моргнув на нього. „Егеж, козаче, знаю, чого тобі потреба, та підожди, ми трохи полякаємо“. Подумав хвилину й каже:

— Дочка Серпанка, та чорнобрива Катруся, може ти її коли й помітив, заміж вийшла...

Олексія аж підкинуло. Почув, що кров у ньому застигає.

— Що ти говсриш? Невжеж? Та за кого?

— Серця не навчити, ні йому приказати, як у піснях співають... вийшла за старого Онацького Максима... Він тепер отаманує над городською міліцією... важна тепер парсуна... подобався дівчині...

— Таж Онацький жонатий, як так можна?

— Чому не можна? Стару післав на село, а з молодію вжився.

— Тимше! — скрикнув Олексій, — не рани мого серця, ти хіба жартуєш з мене...

— А чомуж би не пожартувати з залюбленого горобчика? Як я коли влюблюсь, то ти з мене поглузуєш...

— Так цьому не правда...

Тиміш став сміятись.

— Як що ти думаєш, що Онацький перекинувся в Турка і взяв собі другу жінку, то те, що я говорив, моглоб бути правдою.

Олексій поміркував тепер, що побратим пожартував собі з нього.

— Як ти, Тимоше, мене налякав. В мені трохи серце не застигло...

— Ти, Олексію, справді влюблений мов горобчик, що в таку дурницю повірив не подумавши. Не бійся, Катруся здорова й гарна мов квітка. Вона мене про тебе розпитувала, поздоровити тебе приказала. Так розпитувала, що ледве дівчини спекався, бо в мене часу не було на довге балакання.

Олексій не хотів уже більше про Катрусю розпитувати. Спитав за стару няню Горпину.

— Няня живе здорова у своїй кривній Березихи...

— І не хоче вертатися до вашого дому?

— Не хоче... і я не дивуюсь тому. І я так зробив би. Ніде правди діти, і я своїй мачухи не люблю. Вже раз стрінуло тата нещастя ізза неї, а боюсь, щоб ще раз не стрінуло. Сердешна Горпина не любить гетьманші з цілого серця, а мачуха її теж ненавидить.

— Але Горпина чейже не бідує...

— Цього не може бути. Тато дає гроші й нічого для неї не пожаліє. Та Горпина не хотіла брати. Тепер тато дає Березисі потай Горпини. І тепер велів тато піддати їй трохи червінців.

— Спасибі тобі, побратиме, за ці новини, а тепер розкажуй далі про Замостя.

— Добре. Почуєш, та далєбі нічого цікавого. Замостя твердий горіх, та тато роз-

відав від перебігців, що город не був приготовлений на облогу. Не було харчів. Ми знали, що він мусить здатись, та ми й те знали, що тато й Замостя не хоче брати. Я міркую собі, що тато хотів показати Ляхам свою силу, щоби через те вплинути на вибір короля по волі козацького війська. Ми лише трохи стріляли з гармат, трохи йшли до наступу, трохи переговорювались...

— Як це: трохи йшли до наступу?

— Тато вирядив до того чернь, котра рвалася вперед, як і все. Поробили ми гуляйгородини...

— А це що таке?

— Ти не знаєш? то такі башти на колесах із стінами з бервен або таки із плота. Там залазять люде з мушкетами, а інші їх попихають під вал, і звідсіля стріляють на оборонців, що на валах.

— І воно добре?

— Авжеж. Доходять так закриті від мушкетних куль під мур, а опісля друкать на мур. Але в Замості були кращі жовніри, чим у Львові. Вони стріляли на гуляйгородини з гармат, багато їх повивертали, а то й поторощили вщент. Потім і те все перепинилось, бо й тих, що вже на мури дерлись, відбили...

Цей Німець Ваєр видно лицарська душа, бо відмовився. Потім післав тато у город знову того самого польського ксьондза на переговори, і нашого попа. Стали їздити сюди й туди. Аж потім прислали до нас двох шляхтичів, тато післав від себе полковника

Мозиру, а поки що задержав у себе тих двох шляхтичів як заручників. Наш наступ, хоч і невдалий, багато панам страху нагнав. Та ще довідалися від пійманих язиків, що до нашого табору надтяг Кривоніс. Вони там знали, що Кривоніс здобув високий замок, і певно, що нашу невдачу при наступі приписували тому, що Кривоноса не було. А до того ще в Замості вже на п'ятий день облоги не стало харчів. Кинулася пошесть між людьми. Бідні люде дуже вмірали, а трупів не можна було ховати, бо земля замерзла, положення з дня на день гіршало. Тому то й умова не тривала довго. Торгувалися за окуп. Тато жадав двісті тисяч дукатів, а стало знову на двацяти.

— Чогож так мало? Замостя могло більше заплатити.

— Не знаю. Та нам було пильно покінчити діло. Під Львовом, то нам усім було не по душі, що пішли на згоду, а тут то всі бажали собі того, щоб чим швидше кінчати.

— Якаж тому причина?

— Було їх кілька. Перш за все зима. Не у кожного був кожух. Людям хотілося вертатися додому. Побоювалися, що Татари вертаючи стануть пліндрувати Україну... тай кожному пильно було віднести додому те, що надбав... А найважніше то те, що у нашому війську прокинулася пошесть.

— Якаж саме?

— Бігунка. Добре, що Ляхи про це не дізнались, а то булиб твердіші при згоді. А воно справді ставало погано. Козаки хво-

ріли що раз більше... І тому колишній запал іти на Варшаву погас.

— А далі?

— Як підписали мирову й відчинили ворота міста, то настало те саме, що було під Львовом. З війни зробилась ярмарка між військом і городянами. Купці полакомилися на добрий заробіток, шлялися по таборі, та не один так запалився до наживи, що майном і життям це заплатив. Не одного в тіснім кутку обдерли до сорочки, не один заразився й поніс собі хворобу додому.

— Деж тепер пан гетьман?

— Ще либонь не рушив. Та я мушу тата випередити, бо тато нікому не прощає якого небудь занедбання, і мені досталось би. Тато звідти писав листи на всі боки: до панів у соймі, і до сойму самого, що козаки бажають собі на короля брата покійного короля Яна Казимира.

— А ще які кандидати намічені?

— Є їх доволі. Ще один брат покійного Карло, далі семигородський князь, шведський король, та ще якийсь князь з цісарського роду.

— Та я справді не розберу, чого вони до того королівства так дуже рвуться? Бути усе життя помелом, лялькою в руках панів, то спасибі за ласку...

— Воно, бачиш, не так. Не кожен дасть собі грати по носі. Як що виберуть чужинця, що має своє військо, то так приборкає панів, як покійний Степан Баторій. Таке говорив мені тато.

— Так яке діло нам побиватися за своїм, котрий мусітиме присягати на пакта?

— На це є ми, щоб не дати короля опутати пактами. Як пани поміркують, що їм грозить погибель від нас, то поступляться.

— Я в це не вірю. І Жовтих вод і Корсуня і Пилявців за мало, щоб короленят приборкати. Сама Польща слабка, та короленята ще мають силу, і треба буде ще багато зусиль та крові, поки ми їм дамо раду.

— Підіпре нас народ, чернь така, як наша, бо польська чернь теж у неволі.

— І в це я не вірю. Наша чернь пристає до нас, бо вірить в гетьмана, а в Польщі такого гетьмана нема. Може будуть місцями зриви, та коли не буде голови, котраб усьому давала лад, то пани це полум'я, що місцями вибухатиме, легенько погасять. А в тім я помітив, що пан гетьман не хоче Польщі нищити, а без знищення усього дотла, нічого не вдієш.

— Так на твою думку, Олексію, нам би закинути все й позволити панам вертатися на Україну?

— Брони Боже! Я ось що думаю: нам начхать на все, відірвати Україну від Польщі, відрізатися від неї, та ще відгородитися добрим плотом, хай Україна стане самостійною державою...

— Про це тато тепер не думає, а держиться першої думки. Та ти не думай, що батько так дуже за Яном Казимиром розпинається. Йому не був би осоружний і семигородський князь, і шведський король і кот-

рий інший чужинець. Будемо того підпирати, від котрого можна буде більше надіятись. От зараз з під Замостя післав батько в посольстві до Семигороду Юрка Немирича. Післав і до Шведів, та лиш не тямлю кого.

В такий спосіб розмовляли між собою молоді побратими. Олексій був більше освічений, він думав глибше й передумав багато підчас своєї недуги. Тиміш була палка козацька душа з домашньою освітою. Брав усе з горяча й держався уперто першої думки, яка йому в голову прийшла. На його козацьку льогіку, коли не можна чого легко розв'язати, так найкраще розрізати, коли не можна перешкоди усунути, так треба її перескочити, хочби не знати з якої висоти, хочби прийшлося й кости поломити. До того самопевність, що він найстарший син гетьмана, не дозволяла йому думати інакше і підходити до чогось манівцями.

Як поїхав з батьком у Крим, був ще зеленим хлопцем, парубком. Там побував під рукою досвідного чоловіка. Від нього багато навчився, бо цей на все звертав його увагу. Вчився практично. Вернувши з Бакчисараю, був все при батьку. Гетьман дуже його любив, гордився ним, бачив у ньому свого наслідника до гетьманської булави. Хотів його при собі вишколити на майбутнього керманича долею України. Цьому присвячував гетьман увесь свобідний час. Тиміш мусів батькові присягти, що нічого того не скаже нікому, що від батька в тайні почує.

Через те ні з чим перед сином не таївся і все йому пояснював, чому так має бути. Хотів, щоб син так думав, як і батько, щоб і син ішов по тій лінії, котрою ступає батько. Гетьман думав тепер про династію... Поведеться її завести, тоді доля України буде запевнена на довгі часи...

При тім батько хотів призвичаювати сина до самостійности, і поручав йому вже тепер деякі діла, наглядаючи непомітно, як він це зробить.

Старий гетьман радів, що у Тимоша лицарська вдача проявляється, що Тиміш відважний, що з козацтвом поводить ся по товариськи й не задирає носа на своє становисько, не чванькується тим, що він гетьманич, та що для того козацтво його любить. Тиміш гидився розкошами й вибагливим життям як панською видумкою. Жив просто, по козацьки. Був витривалий на всяку невігоду. Міг спати на голій землі, на самім кожусі, або й без того. Вдоволявся простими стравами, нераз шматком напів спеченого мяса, та водою й шматком сухаря.

Гетьман говорив йому все:

— З гіршого до кращого не важко привикнути, а навпаки, дуже важко. Дивися, сину, на мене: Я маю з чого жити не гірше, як пан Потоцький або Заславський, а я живу просто, як перший-ліпший рядовик козак. Не треба тобі забувати, що й ти козак. З гетьманського стільця можуть мене скинути; з козацького стільця ніхто мене не скине.

Тиміш, дивлячися на батька, котрого

дуже любив, на його просте життя, пере-
нявся тою думкою, що й йому так треба
жити. Панських витребеньків не любив, на
панів дивився з погордою і в панському то-
варистві počував себе ніяково.

Зима зачалася на добре. Настали мо-
рози. Порошив сніг. Повітря було чисте
й свіже, та здорове. Це дуже корисно впли-
нуло на здоровля Олексія. Кров кружляла
живіше, ніж у зачиненій кімнатці у львів-
ській кітловині.

Зараз другої днини подорожі помітив
Олексій на превелику свою радість, що може
віддихати повними грудьми. Досі він боявся
робити це, бо за кожним разом його кололо
в скалічених грудях. Тепер počував у собі
певність, що він видужає, що не буде ні до
чого нездібним калікою. А така певність у лю-
дини, що вернула з того світу, наповняє
серце великою радістю, вдоволенням.

Тиміш дуже дбав про здоровля побра-
тима. Нічого не сміло йому забракнути. Ви-
значав наперед посильним козаком нічліги.
І де лиш пристанули на попас, заходив Олек-
сій у теплу кімнату, та лягав у вигідну, хоч
і невибагливу постіль.

Подорож відбувалася без пригоди, дуже
швидко. По дорозі, коли того було треба,
перемінювали коней, поки не здогонили
валки з набором.

— Тепер, Олексію, як собі хочеш: або
їдь далі, як і досі, швидко сам, або волочись
зі мною поволі. Я вже валки покинути не
можу. Я поступив до Львова без відома

батька. Добре, що валку застав цілу, а то досталось би мені від батька на горіхи... Як тобі пильно у Чигирин, то їдь. Дам тобі добрих товаришів, а ти вже стоїш на своїх ногах, і даси собі раду.

— Ні, мій друже, я вже тебе не лишу і, хоч поволі поїдемо, та разом.

Тиміш вибирав найблизчу дорогу. Тепер нападало снігу і можна було їхати саньми. Олексій почував себе з кожною дниною краще...

Доїхали щасливо до Чигирина. Цей город призначив гетьман на свою столицю. Не міг з тим городом розстатися і не проміняв його за Київ. Тут почував себе гетьман безпечніше. Він знав, що з усіх боків чатує на нього зрада. Треба її було кожної хвили сподіватись, а причаєний воріг далеко небезпечніший як явний. Гетьман знав, що призначена була від панів велика нагорода на його голову. Уся козацька історія повчала його, що мимо віднесених побід його становисько непевне. Леда хвиля може підійти заплачений злочинець, може зявиться який самозванець до гетьманської булави, котрий може підбунтувати чернь, а такий певно знайде піддержку з Польщі...

Х.

Успішний лік.

Годі передати словами ті почування, які зворушили душу Олексія, коли віздив у Чигирин. Цей город став йому рідним. Про

Лубні згадував наче про якийсь томлячий сон, в котрім людина втікає перед чимсь страшним, а ноги мов олив'яні грузнуть в землю і не можна їх витягти.

Тут знайшов щастя, тут розпочалася весна його життя. Думаючи підчас подорожі про Чигирин, він не звертав уваги на ті зміни, котрі скрізь по Україні у вічі кидались. Чим ближче Чигирин, тим більше хвилювався. А далі й не чув, про що до нього Тиміш говорив. Тимошеві було дуже смішно з того, бо таких почувань він ще не мав і не розумів їх. Нарешті вїхали в город і тут розсталися. Тиміш поїхав з валкою у замок, а Олексій попрямував до Серпанків. Нічого тут за той час не змінилося. Так само чути було в робітні стукітню й шурчання пили, як і колись. Коляска станула перед воротами. Козак, що супроводжав Олексія, помогав йому розкутатися з кожухів. Відразу у робітні стало тихо, бо закалатали на обід. Челядь сунула у хату. Всі пізнали Олексія й щиро його вітали. Поки зайшов у хату, то вже всі знали про його приїзд.

Застав усю сімю за обідом.

— Здорові були, доброго дня бажаю! — заговорив від порога.

— Олексій! — скрикнули всі. Катруся не ждучи, поки з батьками привітається, кинулась йому на шию і стала палко цілувати. Із зворушення не в силі була промовити слова. Усі дивилися залюбки, як та гарна струнка дівчина мов вюча ростинка обвилася руками довкруги шиї гарного козака.

Олексій цілував її ніжно й пригортав до себе. Почув, що з великого зворушення слабне, пригадав собі свою неміч. Йому зашуміло в голові, поблід на лиці, голова у нього закрутилась.

Помітив це старий Серпанка:

— Годі, Катрусю, лиши його, дитино, він знеможений...

Олексій, заточуючись, мов п'яний, присів на ослоні, йому здавалося, що зімліє і впаде.

— Я лиш що з того світу вернувся, — заговорив слабим голосом.

— Що з тобою, мій соколе? — спитала затрівожена Катруся.

— Про твою пригоду ми чували, — каже старий, — та тобі, Катрусю, нічого не говорили. Та ти не тривожся, коли він між нами, то певно не дамо йому загинути.

Зараз повели його в кімнати й поклали в постелю і він зараз заснув. Катруся не перестала тривожитися за Олексія. Таким вона його ще ніколи не бачила. Причини його немочі вона не знала. Про все довідається потому, бо тепер Олексій заснув.

Вістка про поворот Корнієнка рознеслася блискавкою по городу. Всі його знали, і кожному хотілося його привітати. У Серпанків не замикалися двері через кілька днів. А потім стали знайомі заходити вечорами і годі Олексій розказував про свої переживання, про подвиги гетьмана, розказував як очевидець.

Чигиринці вважали гетьмана за свого.

і вони гордилися тим, що з Чигирина ви-
йшов чоловік славний на всю Україну...

Для Олексія розпочалося нове щасливе
життя.

Серпанки ладилися до весілля, дожи-
дали лише повороту гетьмана, бо без нього
не можна... Олексій не мало зрадів, коли по-
пробував свого голосу й переконався, що
його не втратив. Знову взявся за бандуру
й звеселяв гостей Серпанки.

А Катруся? Вона була дуже щаслива.
Виходить заміж за гарного доброго козака,
та не лиш ученого, а ще й лицаря, що не
вагував свого життя за Україну, вмів ору-
дувати не лише пером по папері, а й шаб-
лею.

Усім було весело, одна Настя ходила
сумна, бо про Панаса, відколи виїхав з Чи-
гирина, не було вістки.

Даремно її уговорювала Катруся, та по-
тішала, як могла.

— Годі, Настю, сумувати, Бог зна, що
собі вигадувати... Моє серце віщує, що й твій
Панас верне живий та здоровий. От скільки
хлопців наших пішло в козаки... верне вій-
сько з паном гетьманом, вернуть і вони.

— Не велика з того для мене потіха...
Пропали й вони й мій козак не вернеться
більше... Що й говорити! Ти, Катрусю, щас-
лива, твій Олексій вернувся... — вона при-
пала до Катрусі, обняла її за шию й стала
гірко плакати.

— Така вже моя сирітська доля... не була
щаслива змалку, не буду й до останку...

— Годі тобі, посестро, на сиріцтво жаліться — у нас тобі добре, а мої батьки мов рідні для тебе...

— Моя, Катрусю, люба, ти цього не можеш зрозуміти, бо ти у батьків, це лише сирота зрозуміє, що материнського серця ніхто нічим не заступить... Та я, пізнавши мого Панаса, надіялась, що він для мене буде й батьком і матір'ю, усім... Та не так було мені на долі написано... Другого я не полюблю, значиться, що до сивої коси сиротою остану...

— Не турбуйсь, не побивайсь, моя сердешна. Кажу тобі, що вернуть з гетьманом козаки, верне й твій Панас здоровий і зі славою...

— Щож діяти! Це в Божих руках, а для мене лишиться любий спомин і слава, що полюбила гарного козака, що поляг за Україну...

Олексій не знав, куди Панас дівся. Йшов разом на Запорожа, там взяли його зараз до майстерні вози робити. Потім уже нічого про нього не чував.

Олексієві не було тепер ніякої роботи. Ходив по городу, заходив до знайомих у гості, усьому приглядався. Бачив велику перемену від того часу, як тут Ляхи панували. Як небо до землі неподібне. Колишнє пригноблення, в якому давніше чигиринці жили, непевність, що буде завтрашнього дня, сваволя урядовців і кварцяного війська геть пропали. Тепер свобода, певність себе, народ веселий працює на себе й багатіє, бо

ні з ким було ділитися своєю працею. В серці радість, в очах веселість у кожного чигиринця. Старий Серпанка усьому лад дає, суди свої, козацькі судять по правді. За тими судами Українці все так побивались, не могли їх добути, а тепер мають. Онацький, отаман міліції, зорить пильно за порядком і публичною безпекою...

В городі нема ні духу ні жида, ні Ляха, ні ксьондза... Сповнилася мрія кількох поколінь, душі замучених за свободу героїв радіють у раю, що Україна вільна... А того dokonав великий гетьман чигиринець...

Олексій з Катрусею вижидають мов спасіння повороту гетьмана. Без нього не може бути ні заручин урочистих, ні весілля, а їм так дуже пильно...

XI.

Гетьманські свати.

По Різдві 1648 року надлетіла у Чигирин радісна вістка, що гетьман вже недалеко, що в першу чергу навідається у свій Чигирин, а що йно потім поїде у Київ. Чигиринці раділи з того, що у гетьмана на першому місці Чигирин перед столицею держави.

Старий Серпанка нараджується з старшинами города над тим, щоб свого гетьмана прийняти достойно, краще, чим столичний город це зробити може. Було зложено цілий порядок повітання, тепер дожидали тої щасливої хвилі. Висилали гонців по околиці,

щоби народ збірався по дорозі, кудюю гетьман їхатиме, на врочисте привітання.

Таке саме діялося скрізь по Україні, куди гетьман переїздив. Лише старі, та немічні люде оставали в хаті. Села та містечка опустіли, бо все спішило на призначене місце. По церквах гуділи дзвони...

Як посильні козаки звістили, що гетьман наближається до Чигирина, ударили у всі дзвони по чигиринських церквах. Народ передягався по святочному й спішив на місце, де поставлено великі ворота, прикрашені зеленою сосниною й коругвами. Народ ставав по обох боках дороги. Матері держали на руках малі діти, та пояснювали їм значіння того великого свята.

Нарешті надїхала гетьманська карета й задержалась при воротах, а тоді чигиринський благочинний виступив з урочистою промовою.

Зараз за ним підступив до карети сивоголовий Серпанка з відкритою головою, держачи на срібному підносі хліб-сіль, і привітав достойного гостя дріжачим від зворушення голосом:

— Вітай нам, побіднику, спасителю України, наш дорогий пане гетьмане. Вітаємо тебе на твоїй батьківщині. Недавно ганялися за тобою наші і твої вороги, в тюрму замикали, та ще й смертю погрожували. Тепер по них і сліду не стало, начеб вітер полову розвіяв. Ми чигиринці гордимся тим, що ти був тим могутнім вітром, тою бурєю, що ворогів України розмела. Ти, ясновель-

можний пане гетьмане, наш чигиринський родич, кість від нашої кости, наша кров. Уся Україна радіє і тебе своїм месією величає. Привітають тебе величаво і в нашій золото-верхій столиці, та так щиро-серечно, як ми у Чигирині тебе вітаємо, не привітають тебе ніде...

Старому задріжав голос і не міг добути більше ні слова. Сльоза радості канула на святий хліб із старечих очей.

Гетьман був дуже зворушений, вийшов з карети, обняв старого й собі теж проследився, а опісля зняв з голови шапку, вклонився громаді й гукнув громовим голосом:

— Спасибі вам, дорогі земляки, за показану мені честь і щирість. Не я того dokonав, що сталося, а Господь своєю десницею так запорядив, що Україна сьогодні вольна. Дасць Бог, що заживемо щасливо й спокійно, доки знову не прийдеться обганятися від влізливих панів.

— Бодай пропали! — гукнув народ в один-голос.

Недалеко Серпанки стояв Олексій з Тимошем, а далі Катруся з дівчатами, що вийшли на повітання. Вона вклонилася низенько й поцілувала гетьмана в руку.

— Здорова була, доню, — каже гетьман, цілюючи її у завітчану голівку, — спасибіг, дожидала мене, як бачу тебе дівчиною, і без мене не пішла під вінець, та ось і Олексій. Добре, мої діти. Відгуляємо весілля, якого не бачив наш Чигирин. Здоров,

Олексію! Бачу, що тут краще коло тебе ходили, як німецькі ескуляпи.

Тепер сів гетьман знову в карету й оточений юрбою народу поїхав на чигиринський замок, недавню резиденцію свого ворога Конецпольського.

При гетьмані було мало старшин, бо всі, користаючи з того, розіхались по своїх домівках. По гетьманському приказу мали усі перед водосвяттям зіхатись у Чигирині. Тоді вони будуть супроводжати гетьмана у злотоверхий Київ, столицю України.

Гетьманові здавалось, що по приїзді у Чигирин він спочине часок по трудах. Здавалось... Та зараз найшлося стільки пильної роботи, що хіба за голову хапайсь.

Зараз нагадав собі гетьман, що треба стареньку няню Горпину навідати. Хоч як вона не любила гетьманші і через те й домівку його покинула, не міг він забути своїх дитячих літ, усього свого віку, і любив та поважав свою стареньку няню, як і давніш.

На другий день по своїм приїзді зайшов до Берез.

Горпина ~~не~~недомагала. За той час дуже постарілась. Її дуже боліло те, що не могла жити під одною кришею з ненависною гетьманшею, але не могла себе перемогти, і це її дуже гризло і віку вкорочувало.

Гетьман застав її в постелі. То вже не була колишня Горпина, що хоч пригорбилась і руки у неї дріжали, працювала невинно і всьому давала лад.

— Здорові були, моя няню любя! —

привітався гетьман і став її по руках цілувати.

— Здоров, Богданочку! — відповіла, обнімаючи його за голову. — Слава Господеві, що дозволив тебе ще раз на цьому світі побачити. Я дуже нетерпеливо тебе дожидала. Міркувала я, що вийду з людьми тебе повітати, побачити твою славу... та не довелось. Стареча неміч зломила мене доразу, не під силу мені з постелі самій підвестися. Ноги мої мов задеревіли, годі на них стати і голова крутиться, завертається... та мої молитви Господь вислухав, на панів прийшла кара, а мій Богданко, моє любе серце, став великим на всю Україну.

У неї задріжав старечий голос і вона захлипала на радощах.

— Тепер, Горпино, коли я тут, я хочу тебе перевезти у мою домівку, щоб кожного дня дивитися на тебе, та твого голосу слухати...

— Це вже ні, Богдане. Я вже своє пережила, мої дні полічені. Звідсіля то вже хіба на могилки мене винесуть...

— Чого ти, няню, так моєї Ганни не злюбила? — питає гетьман з докором у голосі.

— Я любилаб її, як і тебе і твої діти люблю, колиб вона справді твоя була... А то не так, вона ніколи не була твоєю і не буде по вік... Не хотілаб я з тобою про це говорити, бо це вже запізно, коли ти з нею повінчався. Та коли ти сам заговорив про це, то ось яка моя рада: бережись її, Богдане,

бо вона тебе зрадить і багато тобі лиха ще накоїть. Ти памятай, що вона Ляшка, а коли ти її братів так болючо приборкав, то вона не може тебе любити і тобі лиха бажатиме... Хоч ти, Богдане, вийшов високо, то моя душа віщує, що то ще не кінець горю України... а до того горя й вона причиниться чимало... побачиш...

Гетьманові кожне слово по душі дерло, та не знав, що й казати, бо старої не вговорить, не переконає.

— Так ти, няню, не послухаєш мене, не перейдеш жити до мене?

— Жити? Мені до смерти, не до життя... Остав мене, Богдане, де я є тепер. Це вже недовго. Живого трупа не ялось рушати, хай умре, а тоді перенесуть на вічний спочинок... Мені тут добре. Поводяться зі мною по людяному, та нічого мені не бракує...

Гетьман посидів ще трохи, попрощався і пішов додому. Відходячи подав Березисі узлик з грішми, щоби старої доглядала...

Розмова з Горпиною зробила на гетьмана гнітуче вражіння. Якесь прикре прочування відозвалось. Горпину вважав за дуже тямучу. Ануж вона правду віщує?

Та з другого боку нашіптував інший дух:

— Цеж неможливо. Ганна тебе любить усею душею, вона до тебе така ласкава, про зраду гріх було би думати...

Це його заспокоїло...

В першу чергу треба було впорядкувати домашні справи гетьмана. Тож зараз другого

дня по тім поїхав з Тимошем у Суботів, де жила гетьманша. Провірював роботу своїх повірених, заглядав у кожен куток, видавав прикази. Багато часу забрало упорядкування скарбу. Усе треба було перерахувати й завести у список. Гетьман розумів добре, що без грошей нічого не докаже.

А коли все привів до ладу, став їздити по чигиринських лісах ти нетрях, робив засіки, копав вовчі ями, копав рови і ставив вали, не зважаючи на зимову пору. На кожен випадок хотів мати тут певний захист для себе, нездобуте місце.

Тим часом полковники їздили по Україні і приєднували руську шляхту для козацької справи. За тим особливо побивалися Кречовський і Виговський, бо вони мали найбільше знайомих між шляхтою.

Перед Богоявленням 1649 р. стали полковники зїздитись у Чигирин.

Не був тепер без діла і Корнієнко. Під неприявність Виговського він мусів вести канцелярію.

— Знаю, сину, що тобі булоб любіше при Катрусі, як серед вонючих канцелярійних паперів, та годі. Працюю я, то й усі мусять працювати для України.

— Я це розумію, батьку, й тому стаю охоче до праці.

А було тої праці доволі. Заледві оставало часу на короткий відпочинок.

Гетьман скликав старшин на раду. Прийшли всі з виїмком Кривоноса, котрий нездужав від рани.

— Коли ми покінчили таке велике діло, то треба нам його завершити й обняти владу в столиці України. Треба показати світові, що ми, а не хто другий там панамі.

На те Виговський:

— Це необхідне. Треба нам віхати у столицю, золотоверхий Київ, врочисто. Це буде символ нашої влади над Україною.

— Символ! кажеш пане Виговський, — говорив Чорнота і подивився скося на Виговського, — символ добрий в церкві, добрий там, де нічого більше не можна зробити. У мене символ — то добра гостра шабля, та кріпкий кулак. Шаблею, а не символом відрубав ворогові руку, коли на моє посягне. Як пани нас знову завоюють, то й символ нам не допоможе. Їдьмо у Київ мерщій так, як стоїмо, і робім діло далі, приготуємося до нового бою зараз з весною, поки ворог не отямився з розгрому і не зібрав нових сил.

— Тепер не можна нічого зачинати, жадних кроків, — каже Виговський, — коли ми на мирову стали...

— Ти так справді думаєш? — каже Богун. — Блаженні віруючі... А я кажу, що поки не розібемо вщент Польщі, не вигубимо короленят, не матимемо ніколи спокою. Про яку тут мирову говорити? Ми заключили мир, та з ким? зі Львовом? з паном Замойським? Та той мир нікого не обов'язує. От лиш ми рушили з під Замостя, а якийсь пан Якуб Роговський на власну руку напав на частину полку Калини й розбив її вщент. Тепер маю певні вісти, що кн. Радивил не

добре проти нас замишляє і Мозир від нас відбити хоче... От вам пожиток з наших мирових договорів! Миримося з одним королем, а десять на нас повстане.

— Говорім, що хочемо, та я все говоритиму, що ти зле зробив, пане гетьмане, що не послухав нас, — каже Чорнота. — Не треба було цяцькатись, а перейти Польщу, винищити шляхту, перевести у Варшаві вибір короля без пактів і без присяги на пакта. Тодіб уся Польща мусіла присягати свому королеві на вірність і підданство, а не навпаки.. А був між військом великий запал і завзяття. Треба було взяти Львів і зробити з нього другу столицю, а не втрачати сили на Замостя. Така цяпка, як Замостя, на великому просторі булаб не могла перепинити дальшої війни, не булаб нас перепинила у поході на Варшаву. Другий раз такий сприятливий момент не трапиться певно.

— Ти помиляєшся, пане обозний, — каже гетьман, — у своїх міркуваннях. Ось я зараз прочитаю вам листа, якого я дістав від нововибраного короля Яна Казимира:

„Починаючи наше панування, ми по давньому звичаю післали вам, як старшому козацького вірного нам війська запорозького булаву і коругву, і обіцяємо вам вернути давні ваші права і вольности козацькі. Що до тої війни, яка розпочалась і ще ведеться, то ми й самі бачимо, й погоджуємось з вами, що повстала вона через ті причини, про які говорите у вашому листі, а запорозьке військо у тому невинувате. Ви бажаєте, щоб

запорозьке військо було лише під мою королівською владою, незалежне ні від панів українних, ні від старостів. На таке саме і наша воля, і зрозумівши від ваших послів справедливе ваше бажання, ми хочемо виконати нашу волю через наших комісарів як можна найкраще. Що до унії, ми теж бажано вволити вашу волю як слід. А від вас жадаємо, щоб ви, бачучи нашу королівську ласку до вас і готовість поладнати усе по вашому бажанню нашою королівською владою, розпустили негайно Татар і поспільство, вернули до своїх домівок, та припинили далі спустошення нашого королівства. Сподівайтесь наших комісарів.“ Підписано власною рукою.

За час того читання Чорнота нетерпеливився й шарпав свого довгого вуса з досади, а Богун не міг всидіти на місці й ходив по кімнаті. Нарешті каже Богун:

— Хитро написане, нічого казати. Та хіба молодий горобчик на таку половину візьметься. Хай би було підписано і власною ногою, не то рукою, то воно нічого не дає. Король обіцяє свою ласку. Тих ласк нам надавали цілу копицю, а жадна не вийшла нам на здоровля. Обіцяє нам привернути наші загарбані нам панами права, але вже тоді, як ми їх нашою кров'ю здобули. Признає нам рацію у наших жалобах, а боїться магнатів, не скаже нам, що пани нас кривдили. Обіцяє нам прислати комісарів, а скільки вже їх у нас було, та нам від того не полегшало. За унію теж говорить так ле-

генько, що нічого не розбереш. Те все то обіцянки, цяцьки, якими дурили нас усе. Королівська ласка, як ми мали сотній раз нагоду переконатись, то піна на воді. Яку король має силу, щоб свою ласку перевести в діло? То слова божевільного, якому привиджується, що він можновладець, а польський король то невільник, спутаний по руках і ногах пактами на користь панів. Це письмо обмірковане на те, щоб нас приспати, а тим часом зібрати військо й прогнати нас туди, де перець не росте... Гетьмане! Я тобі щирий приятель, а за Україну я моє життя віддам, та ти йдеш по фальшивій дорозі. Даєш себе дурити медовими словами. Хай я зараз у пекло западусь, коли не правду говорю: не може між нами бути мира, поки ми не відріжемося від Польщі раз на все. Твої пляни, пане гетьмане, стояти при Польщі з сильним королем самодержцем, це нездійснима мрія, привид. Ти того не доконаєш. Через ці мрії ми багато прогавили. Не поступаймо другий раз на таку дорогу. Війна не скінчена. З весною буде напевне новий танець. Не зупиняймося серед дороги, бо пропадемо й грядучі покоління проклянуть нас, що ми їх волю самохить запропастили...

Прмова Богуна зробила на всіх велике вражіння. Гетьман шарпав вуси з досади. Йому теж досталось, бо його порівняли з горобчиком, що на полову дається піймати. Таж він, прочитавши королівський лист зразу аж прослезився з зворушення. Він не міг розстатися з ідеєю злуки з Польщею під

сильним королем. Та небезпечно було ставати проти Богуна. Це був найкращий лицар у козацькому війську. Розумний і гарний полководець, відважний на все мов лев, а чистий мов сльози. Його ціллю була свобода й добро рідного краю. Ціле військо пішлоб за ним у саме пекло.

— Якже з Київом буде? — питає гетьман.

— У Київ поїдемо врочисто, величаво, — каже Богун. — Я не погоджуся з товаришем Чорнотою, щоб ми без того у Київ їхали. Тут не розходиться про сам символ... Але годі знову гетьманові України по таких побідах закрастись у столицю задніми дверми... Ми там засядемо кріпкою ногою.

— А я не гадаю там сидіти, — каже гетьман. — На мою столицю обіраю собі Чигирин. Тут безпечніше.

— А щож тобі, гетьмане, у Київі загрожує? — питає Чорнота.

— Смерть, коли хочеш знати. І я панам не вірю ні раз. Вони не заважаються перед нічим, щоб мене згладити зі світу. Маю певні вісти, що вже наложено на мою голову велику нагороду. Король ласкаві листи пише, а пани своє міркують. Повисилали на мене заплачених розбишак, як тоді, коли мене мій друг Кречовський остеріг, або під Пилявцями. Чи можна у такому муравлиську, як Київ, оберетись? А тут знаються усі, і чужого зараз занюшать, а чигиринці мене не зрадять. Я й того не певний, чи пани не поставлять проти мене іншого гетьмана,

а знайдуться й такі шибайголови, що за гроші пристануть до них. Я не хочу, щоб таке заскочило мене у Києві, а колиб я мусів із Києва втікати, то це пошкодилоб нашій справі.

Врочистий візд до Києва назначено на половину січня 1649.

Тим часом на Україні заводилися козацькі порядки, основи нового ладу. Україна була болючо зруйнована, бо народній гнів не міг здержатися від нищення майна колишніх своїх гнобителів. Чернь мстилася на панах, а ця помста виливалась у потоках кривавих та пожарах панського добра. Це все хотів гетьман спинити, та на місце руїни завести нову трівку будівлю спокійної праці й пошани до чужого.

Шляхти не стало. Одні згинули під ножами розлючених местників, другі повтікали у Польщу. Навіть українській православної шляхті досталось, як що вона хиталась серед нових обставин і не пристала відразу до козаків, не покозачилась.

Гетьман усе те бачив і заходився покласти всьому тому край. Та він знав і те, що через це прийде до сутички з його „правою рукою“, з черню. Вона розуміла волю на свій лад: робити кожному, що йому завгодно, а хто схоче завести лад і покласти безладдю край, той стане противником волі. Знав це гетьман добре і знав, хто черні піде на підмогу. Гетьманська влада не сягала на запорізьку Січ. Там знайде захист невдоволена маса, і звідти насуне нова хуртовина

на Україну. Бо тут стрічалися на соціяльнім ґрунті два ворожі собі світи. Гетьман хотів зробити з України хліборобський продуктивний край. Отож треба було чим більше викорчувати ліса, заорати землю, забирати степ. А на тому степу, у тих пралісах сиділо молоде енергійне низове товариство. Воно жило з війни, з грабіжництва Турків та Татар, з випасу худоби, з риболовлі. Хліборобська Україна мусіла залазити що раз далі в степ, поза низову межу.

Отож треба добути вплив на низовців, треба їх переконати, що з такого побуту з дня на день користи не буде. Треба на Запорожу поставити своїх певних людей.

А до того всього треба освіти. Гетьман знав, що Українці бажали собі її, що горнулися до неї. Треба заводити школи і в цьому він не стріне перешкоди. Навпаки, коли уряд не буде того руху зупиняти, як це діялося досі під польською владою, то громадяне самі дадуть собі з тим раду.

Православна церква була у великому занепаді. Не було тямучого освіченого низчого духовенства. Латинство й унія багато їй нашкодили. Перший повстанчий розгін ці дві перешкоди зовсім зломив. Костели, кляштори поруйновані. Духовенство як латинське, так і уніяцьке вибите, хто не вспів утекти, або навернутися до благочестя. Та звідки взяти стільки низчого духовенства, щоб пороблені десятками літ прірви заставити? Це мусить зробити могилянська академія.

А чим задовольнити чернь?

Для неї поки що треба людяного поведення з нею, охорони перед визиском, треба дати народові землю так, щоб він міг назвати її своєю. Проча земля буде козацькою. Наділитися нею козацьку старшину, та не тому, що вона старшина, не за заслуги для України, а на те, щоб ця старшина сповняла службу для України, поносила всі державні повинности. А народ, коли буде працювати на лані, та сповняти повинности, то не на панів, не для старшин, а на користь держави. Це буде перший крок до піднесення простонароддя до людської гідности, до піднесення почуття обов'язку громадянського. А з селян той лише дістане землю на власність, хто у визвольній війні заслужився й піднісся до козацького стану. Давати землю неробам, грабіжникам булоб обидою і кривдою для тих, що справді для отчизни прислужились.

Такий плян громадянського устрою на вольній Україні обдумав собі гетьман, а тепер треба було усе перевести в життя. Над тим гетьман все думав. Заставали його нерозумно у його кімнатці такого задуманого, що не памятав про божий світ, не чув, що до нього говорили, не знав, де він є. Шукав людей, помічників, однодумців.

У військових ділах він їх знайшов щасливо, та йому треба було тямучих людей і в адміністрації. До того треба було приднати колишніх польських урядовців.

У гетьмана був великий хист у виборі

людей. Досі не мав причини каятись, що зробив лихий вибір. Умів заглянути в душу людини, з котрою стрінувся, до самого дна. До того він умів ще віднайти хист у другого, до чого він здався, і на якому місці його поставити треба.

Багато надіявся з свого побуту у Києві. Там до нього зголосяться люде, яких він ще не знав. Хоч на Україні буцім то вибито та прогнано Ляхів, та він знав, що їх там ще багато є похованих у монастирях, і вони певно зголосяться, коли їм буде запевнена безпечність, та коли добудуть хліба, то й служитимуть Україні...

Побоювання гетьмана, про які говорив старшині, незадовго потім, як приїхав у Чигирин справдилися. Гетьман мав таку вдачу, що наперед передбачав усі перешкоди, всяку небезпеку, яка лиш що зароджувалась.

Якось незадовго по його приїзді у Чигирин зголосився у нього на замку отаман міліції Максим Онацький. Він домагався конечно говорити з гетьманом у важному ділі.

Як станув перед гетьманом, ніхтоб не пізнав у ньому колишнього старостинського гайдука. Викохав довгого козацького вуса і запустив на голові здоровенного чуба, котрого по козацькому звичаю обмотав за вухо. А вже по вбранню то справдішній запорожець, аж любо глянуть. Колиб гетьмана не упередили, що то Онацький, то був би в ньому не пізнав колишнього спасителя з старостинської тюрми.

— Чолом бю вашій ясновельможности! — гукнув від порога і вклонився у пояс.

— Здоров будь, мій друже, пане отамане, — каже ввічливо гетьман, простягаючи йому руку на привітання, — сідати просимо, та розкажуй, з яким ділом приходиш?

— Розказуватиму коротко, по військовому, бо знаю, що в. м. і без того діла доволі. Діло булоб погане, колиб ми його не перепинили.

— Цікавий послухать.

— Зараз по приїзді в. м. у наш город помітили мої люде якихсь нетутешніх гостей. Вони купцями прикидались. Я зараз приказав за ними зорити. Станули кватирою у купця вихреста з жидів Мазуровича, колишнього Шльомка Мазуровича. Та ті купці якось ні трохи купецтвом не турбувались, бо ні купували, ні продавали, а все швендялися по городу і все про пана гетьмана розпитували, де живе, що робить, куди ходить?.. Тоді я наслав на них свого проворного чоловіка шпигувати. Він стрічався з ними частенько, та все показував із себе невдоволеного з теперішніх гетьманських порядків, жалувал за панамі і бажав собі їх повороту. А тим гультаям таких було треба. Отож запросили його до себе, дали гроші, та ще пообіцяли. До якого діла вони його наймали, не говорили зразу, аж згодом, коли Кіндратенко (він так називається) придбав їм таких самих, як він, моїх підвладних невдоволенців. Тоді й пояснили їм, в чому діло. А діло було в тому, щоб гетьмана спрятати

із світа. Мало це статися тоді, коли в. ясно-вельможність виходитиме в неділю з церкви. Гультаї передягнуться за козаків і стануть у притворі, а коли пан гетьман упаде під ножами, тоді мої люде як городські міліціанти мали їм помогти до втечі. За цю поміч обіцяли великі гроші, з котрих половину дали зараз, а другу половину оставили у того Мазуровича. Мої люде заманили їх у засідку й тут поклали тим поганим затіям край.

— Що з ними сталося?

— Ще нічого. Сидять поки що у знайомому нам обидвом льошу й ждуть заслуженої карі. Усе сталося так потихоньки, що в городі ніхто про це не знає. Я взяв їх на допит. Зразу нічого не хотіли сказати, та я знайшов на них спосіб, і все виспівали мов соловії. Їх післали пани з Польщі й дали гроші... Та ще одно трохи не забудь... Знайдено при них позашивані в одежі папірчики. Годі розібрати, що воно, бо мова не наша... Ось я їх приніс і передаю в безпечні руки.

Він добув з калитки кілька папірчиків і поклав перед гетьманом.

— Спасибі тобі, пане отамане, за твою вірну службу... Не забудь я тобі того, що мені життя вратував, не забуду і цеї прислуги. Роздивимось. Памятай, що не треба їх мучити більше, аж суд своє слово скаже. Давати їм добре їсти, щоб не околіли, і пильнувати, щоб не втекли... А що з тим Мазуровичем?

— Він теж сидить, раз тому, що й він був у цій змові, а друге, що небезпечно було

лишати його на волі. То дуже проворна жидівська голова й міг би їм допомогти.

— А других таких не знайдеться в городі?

— Мені здається, що ні. Але порадно булоб із судом поспішитись.

Як Онацький вийшов, гетьман став переглядати папірчики. То були писані по латині легітимації для гультайв до польської влади, щоб їм кожен давав у всьому помічну руку.

Гетьман післав зараз за генеральним суддею:

— Маеш тут, пане суддьо, документики. За решту розпитай отамана міліції Онацького, і роби діло швидко.

— Яке діло?

— Мене не питай, гидко мені про це говорити.

До того, що розслідив Онацький, відкрило слідство ще, що гроші, які дано гультаям, дав князь Вишневецький. Їх присудили на кіл настромити.

Гетьман приказав одного з винуватців жеребом освободити, та лиш палець йому відрубано. Через нього написав гетьман листа до Вишневецького, подібного як з під Пилявців. Крім того велів зладити відписи з протоколів, котрими мав тицьнути під ніс комісарам королівським, коли у нього являться.

Коли засуджених вели на страчення, то чигиринці мало їх не відбили, щоб над ними зробити самосуд. Усі були страшно розярені.

Ім здавалось, що смерть на колі, то ще за мала кара. Усю рідню Мазуровича перебили, а його домівку розкинули до тла. Який би то був сором для Чигирина, колиб зрадники убили гетьмана таки посеред них.

Зближався час візду гетьмана до Київа. Позідилася уся старшина козацького війська.

При тім усім гетьман тямив, що Олексієві пильно, бо хлопець нетерпеливився, аж мінився на лиці, а серед такої праці не смів гетьманові нагадувати. Аж гетьман сам заговорив:

— Позавтра сватаю тебе, Олексію. Ти там живеш тепер, а тобі треба перенестися до мене на замок. Не пристойть тобі мовби якому бездомному сватати дівчину, живучи на хлібі старих. Ранше не можна було цього зробити, як сам здоров знаєш. Тепер засватаємо, а по повороті з Київа непременно відгуляємо весілля. Памятай, що я тобі батька заступаю, бо ти мій похресник. Не цураюся тебе, бо ти гарний чоловік, тай мені щирий. Нагадую тобі, щоб ти гарно одягнувся, та не зробив сорому. Як у тебе нема пристойної одежі, так поклич усіх кравців Чигирина, щоб тобі на час усе пошили. Гроші я дам. А кого береш на боярина?

Олексія те щастя так опянило, що й не тямив, що з ним робиться. Стільки признання почув від гетьмана, та це признання діткнуло ніжну струну його сумління. Нагадалося йому, що він не раз ремствував на

гетьмана. Чи вжеж це щирість? І колиб були до того обставини склались, він був би покинув гетьмана, і пішов за тими, що так думали, як і він сам. Тоді, так думаючи, він себе виправдував, що добро України для його важніше, як усякі приязни, та обовязки серця. Тепер його сумління напало його розніжену душу усею силою, і він не знаходив для себе виправдання. Він спаленів мов рак і не знайшов слова відповіді. Колиб лише своє лице від гетьмана сховати, бо він певно вичитає у ньому зраду...

Не відповідаючи ні слова, Олексій припав до колін гетьмана й став їх обнімати... В душі він благав гетьмана прощення.

— Годі, хлопче, ні за що дякувати, ти собі на це заслужив... А в тім... не я тобі вишукав дівчину, а ти сам, і признаю, що кращої ти не міг вибрати... Та ще треба тобі тямити, що ти вступаєш у союз з наймогутнішим у Чигирині міщанським родом Серпанків. Та ти мені ще не сказав, кого ти намітив на боярина?

— Та вжеж нікого іншого, як мого побратима Тимоша. Чейже не відкажеться, хоч він син володаря України, а я худобахолок...

— Покинь уже раз з твоїм худобахольством вилазити! Твоїм домом тепер уся Україна, наша мати... Не лякайся, Ярема тебе не відбере...

З тим Олексій вийшов і зараз пішов до Серпанків, щоб перебратись у замок. Не хотів сказати, що позавтра прийдуть свати, а знову боявся, щоб не подумали собі чого

лихого, що буцімто він хоче розв'язатися з ними. Таке може собі подумати Катруся, а нащо їй жури завдавати? Отож він їй скаже все по правді, але під секретом, щоб цього ніхто більше не знав.

У хаті застав усіх Серпанків за обідом. Частенько таке траплялося, що він через службу спізнився на обід, і йому давали окремо. Та сьогодні як раз на обід натрапив, і сів зараз за стіл. Та йому не до їди було... Літав думками попід хмари, й страва не йшла в смак. Всі те помітили.

— У тебе, Олексію, мабуть було чимало роботи, — каже Серпаніха, — коли так утомився, що їсти не хочеться.

— Була робота, та воно не те... буде ще більше, і пан гетьман приказав мені сьогодні, щоб я на замок перебрався жити, щоб мене і вдень і вночі мав під рукою...

Старі Серпанки не бачили у цьому нічого дивного, та незвичайного.

— Незадовго мають приїхати королівські комісарі, — каже Серпанка, — договорюватись, зачувати, що в дорозі посла від Турції, від московського царя, від Ракочого, приїдуть мабуть і Шведи. Буде роботи повні пригорщі і то самої канцелярської...

Не так зрозуміла це Катруся. Вона боялася того, що Олексій думав. Новина не пішла їй у смак, аж поблідла. Їй так любо було вечерами переживати щасливі хвилини з Олексієм на любій розмові... Їй здавалось, що вже ніколи не розлучаться, що нема сили, якاب їх розлучила, та ось одно гетьманське

слово все понівечило... А може... Мати Божа! не доведи, не допусти... Може Олексій хоче її покинути, та нарощне таке видумав? Цеж виходить на перший крок: перебратися з їх хати на замок, а за тим підуть другі... Може там у Галичині вибрав собі иншу, а мене лиш дурив? Ох лишенько!

Вона не мала сили скривати свого смутку, поклала ложку на стіл і вийшла в кухню. Помітив це Олексій і вийшов теж. Йй треба зараз це відкрити.

Стрінулись у сінях.

— Катрусю, мені з тобою поговорити треба. — Взяв її за руку й пішли в її кімнатку.

— Тобі, Катрусю, я це помітив, не в лад, що я на замок переходжу жити...

— А хібаж маю тим радіти? Мое серце велике лихо віщує... — Вона здержувалася на силу від плачу.

— Ти думала певно, що нарощне таке вигдавав, що переберуся на замок, потім поїду з гетьманом у Київ, а потому махну у світ, правда? Ох, моя Катрусю, як мало ти мене знаєш, як тобі могло таке безглуздя у голову попасти. Я тобі скажу правду, лише не говори про те нікому, ні батькові, ні мамі.

Вона дивилась йому у вічі, не догадуючись нічого.

— Отож знай, Катрусю, що гетьман того хоче, щоб я тебе засватав не з хати твоїх батьків, а від нього з замку, бо я його хрещеник, начеб рідний син. Позавтра пришле

гетьман сватів з паном обозним Чорнотою. Моїм боярином буде Тиміш.

Не слухала далі Катруся медових слів... Вона обняла Олексія руками за шию й стала палко цілувати. Увесь смуток відразу розвіявся, мов хмара від буйного вітру.

— Годі, моя дівчино! у мене дуже багато діла і в городі, і в замку до завтрішнього нашого свята. Ще я й з Тимошем не говорив. Тільки прошу тебе нікому ні чичирк! а то пан гетьман уважав би мене за слизькоязи-кого.

Він поцілував її й прожогом побіг у город.

А Катруся не знала, що з собою робити... І великий смуток, і велике щастя однаково не дають людині спокою, не дають на одному місці всидіти. Одно тямилася, щоб перед ніким не виговоритись, а це ще більше її томило. Усіх виминала, говорила, що її бо-лить голова...

Усе сталося, як сказав гетьман. Третьої днини пополудні заїхала перед хату Серпанків гетьманська карета, а з неї висіли: Чорнота, Богун, Тиміш і Олексій, усі святочно одягнені, та пішли в хату. У Чорноти стирчав під полою кунтуша здоровий бохо-нець хліба.

Уся сім'я заворушилась. Челядь у робітні обтріпувала з одежі тріски, відпинала фар-тухи і спішила на двір.

Вони не раз бачили великих гостей у Серпанків, та ніколи так урочисто, як те-пер. Усі догадалися, що це свати приїхали,

і кожне було цікаве подивитись. Облягли хату з усіх боків.

Серпанки догадалися відразу теж.

— Добрий день, пане голово! — гукнув Чорнота від порога, знімаючи шапку, — вітаємо всім добрим, та гараздом, та коли не проженете нас, то спочинемо у вашій хаті часок, поки далі не поїдем.

— Ваші голови! — гукнув за тим Богун.

— Просимо сідати великих та любих гостей, — заговорили обоє Серпанки відразу, низько кланяючись.

— Сядемо, — каже Чорнота, — щоб усе добре сідало... Ми люде сторонні на лови вибрались тай слідом за куницею, аж у вашу хату потрапили... тут і слід загубився, і ми певні того, що у вас та куниця, гарна дівиця ховається... Вона отському славному козакові в око впала, наважився її від вас відібрати, тай нас старих на лови витягнув... Отож ми вас питаємо, чи віддасте, чи нехай підросте?

— У нас є одинока дочка, Катруся зветься, — каже мати, — та вона ще не нагулялася доволі, ще молоде, ще й рушників не придбала...

— Не кайся рано вставати і молодо йти заміж, — каже Чорнота, — шкода слів утрачати. Питаємо ще раз: чи віддасте, а то поїдемо з печеним гарбузом далі... Та поперед усього хотіли би ми цю кралю навіч побачити, бо ми її ще не видали...

Мати пішла кликати Катрусю.

А Катруся таки не втерпіла і все розка-

зала своїй вірній подрузі Насті, і вони все за-
здаlegідь приладили при замкнених дверях,
щоб часом хто не підглянув. І тепер, як лиш
побачили гетьманську карету, стала Катруся
одягатися. Та вона була така схвильована,
так у неї тремтіли руки, що без помочі Насті
не булаб у силі нічого зробити.

Бідна Настя! Вона раділа щастям своєї
подруги, та скільки разів нагадала свого ми-
лого, то серденько мов кліщами стискалося.

Мати покликала Катрусю в світлицю. Та
ще вона не була готова, не все було як слід
зладжене, і Настя не пустила... Аж за хвили-
увійшла в світлицю і до всіх привіталась,
кланяючися низько й цілуючи по руках. Вони
цілували її в голову, не могли відняти очей
від її краси. Її гнучкий стан обнімала гор-
сетка. На верх наділа оксамитний голубий
жупанчик, червону мов кров спідницю, а спе-
реду гарно мережану фартушину. Опереза-
лася цвітистим шовковим пояском. На но-
гах жовті сапянці на високих закаблуках,
підкованих срібними підківками. На високих
грудях багате намисто з дукачами. А го-
лівка мов маків цвіт, а з неї звисали по плечу
дві чорні грубі коси. Вона привітавшись
стала біля печі, понизивши голову. Тільки
від часу до часу не втерпіла, щоб не погля-
нути на Олексія. Справді було на що дивити-
сь. Не поскупив йому Господь тарної
вроди, а у тому козацькому новому вбранні
виглядав мов який казковий князь.

— Слухай, доню! — заговорив урочи-
сто батько, — отсі шановні великі пани при-

йшли засватати тебе отьому молодому козакові... Як ти гадаєш, чи згодна вийти за нього заміж? Може ти його добре не знаєш, то придивись! То на усе життя, а не на днину.

Тепер Катруся випрямилася в цілу стать і обкинула Олексія таким поглядом, що він трохи не розтаяв мов віск...

— Увесь город знає, що я люблю Олексія мов свою душу — вона приблизилася до нього й обняла за шию і при всіх поцілувала, забуваючи на звичай. Через це попсувалася ціла дальша церемонія.

Чорнота і Богун плеснули в руки.

— От славна дівчина, — каже Чорнота, — а я держу хліб під полою, та не знаю, що з ним робити. Відай, що додому його не повезу. — Він виняв із під поли хліб і поклав на столі.

— Хліба-соли не цураємось, — каже Серпанка, цілуючи хліб, — а за добре слово щиро дякуємо.

— Поблагословіть, батьку, і ти, мамо, діток, а ну-те, молодята, підступіть під благословення!

Стара мати виняла з скрині рушники та хустки і стала гостей перевязувати, та ось відчинилися двері й на порозі з'явився сам гетьман. Навіть не помітили, коли заїхала друга карета під домівство Серпанків.

— Здорові були! — каже гетьман, знімаючи з голови шапку з чаплиним пером. — В щасливу годину приходжу, бо бачу, що

тут щось таке коїться, про що гетьман повинен би знати...

— Сідай, пане гетьмане, з нами, — каже Богун, — як раз тут тебе треба, бо твій похресник, отцей Олексій таке загадав, що без батьківського благословення годі.

Гетьман присів обік Серпанків, а тоді Олексій, держачи за руку Катрусю, підступив під благословення. Гетьман, кладучи руки на голову молодят, говорив:

— Благослови вас Господи усім добром, щоб вам усе йшло з роси, з води, та щоб не знали в житті біди.

Те саме зробили й Серпанки. Тепер увійшла в хату уся челядь, всі благословили молодят і цілувались.

Настя найдовше цілувала Катрусю і держала її в обіймах, та шептала в ухо:

— Колиб тобі, моя дорога посестро, сталося те, чого моє сирітське серце тобі бажає, булаб дуже щаслива...

Катруся почувла на своїм лиці горячу сльозу з ока своєї вірної подруги, і жаль їй стало невідрадної сирітської її долі.

— Тепер, жінко, давай, що маеш найкращого на стіл, хай почаствуємо дорогих сватів, чим Бог дав, — каже Серпанка.

В хаті заметушилися й стали гостей за стіл саджати.

Серед тої метушні пропхався в хату здорovenний козак у кожусі. Увійшовши в хату з яркого снігу, не міг гаразд бачити, хто тут є. Він питав:

— Мені казали, що тут є пан обозний Чорнота. — Та зараз помітив гетьмана.

— Господи! та тут і пан гетьман!

— Здоров, Панасе! — каже Чорнота, — з чим приходиш?

Панас випрямився в струну. Був на цілу голову вищий від усіх.

— Гармати привезли, пане обозний.

Та тепер сталося щось несподіване. Настя сплеснула руками й нетямлячися скрикнула:

— Панасе, козаче мій коханий, і не привітаєшся до мене? — Вона кинулась обнімати його за шию, та він відсунув її легко рукою і каже:

— Перш за все служба, а опісля привітання.

— Годі, козаче, — каже гетьман, — вже по 'службі, привітайтеся!

Панас не дав собі два рази говорити. Хопив Настю за стан і став палко цілувати.

— Егеж! — каже гетьман, — прочуваю два весілля відразу, — а Серпанки питає:

— А ця дівчина, то теж дочка вашмосці?

— Ні, пане гетьмане, це сирота, що живе у нас змалку, подруга Катрусі.

— А цей козак вашмосці знайомий?

— Це мій челядник, характерна людина, працьовитий, при тім силач.

— Це один з кращих моїх гармашів, — каже Чорнота, — з добрим оком, а сила у нього мов у ведмедя. Бере на плече гармату й несе мов кусок дерева.

— Гарно воно склалось, — каже геть-

ман, — два весілля за одним заходом, та коли ми вже тут, то й цю пару висватаємо, коли Панас не погордить такими сватами.

Панас розрадуваний припав до гетьмана й Чорноти й став цілувати по руках, та дякувати. Тим часом застелили стіл, понаставляли всячини, і посадили молоді пари за столом. Навіть не дали Насті передягтися по святочному. Панас зняв кожух. На ньому був оксамитний жупан, на якому дуже було видно сліди походів.

Зараз з'явилася частина гетьманських бандуристів. Гетьман розохотився.

— Давайте мені бандуру, хай хоч раз забуду про мою буденну журу. Хібаж я не людина, як і інші?

Гетьман перебірав часок пальцями по струнах і задумався.

В хаті все затихло мов зачароване. Всі звернули очі на задумане суворе лице гетьмана... Аж відразу вдарив грімко по струнах і заспівав:

Ой біда, біда чайці небозі,
Що вивела дітки при битій дорозі!
Киги! киги! злетівши вгору,
Тільки втопитись в Чорному морю!

Жито поспіло, приспіло діло,
Йдуть женці жати, діток забірати,
Киги! киги! злетівши вгору,
Тільки втопитись у Чорному морю!

Ой діти, діти, де вас подіти?
Чи мені втопитись, чи з горя убитись!
Киги!...

І кулик чайку взяв за чубайку,
Чайка кигиче, згинь **ти**, куличе!
Киги!....

А бугай бугу, гне чайку в дугу,
Не кричи, чайко, бо буде тяжко!
Киги!....

Як не кричати, як не літати?
Дітки маленькі, а я їх мати!
Киги!...

Усі заслухалися, запіраючи в собі дух.
Усі розуміли, що це нова пісня, на Україні
ще нечувана. Олексій не зводив очей з геть-
мана, і пізнав відразу, що й пісню й музику
гетьман отсе саме komponує.

Як гетьман скінчив, старий Серпанка
каже:

— Отсе доля наші України змальована...
Усі наляг важкий смуток на душу.

Гетьман уже підхмелений медом ударив
кулаком у стіл і гукнув:

— Годі нам сумувати! А ну-те, банду-
ристи, заграйте веселого, щоб аж жижки за-
дріжали.

Хата ходором ходила від радості, співу
та гульні до пізньої ночі.

Гетьмана підвели під руки до карети...

XII.

Велике свято, чи буде ще коли таке?

По кийських церквах дзвонять дзвони,
велике свято звіщають. Кияне знали, що геть-
ман Богдан Хмельницький приїде у Київ. Не

було людини, щоб не бажала побачити навіч великого гетьмана. Такої врочистости не було тут від княжих часів. Бо Київ ніколи по тім не був свобідний від наїздників, що ним споконвіку запанували. А хоч вони тут не мали такої сміливости, не показували такої нахабности, як де инде, то всеж таки столиця України оставала під чужою ворожою владою.

По київських церквах гудять дзвони. Звіщають воскресення з мертвих на довгі літа завойованої України. Тепер нема тут ні пана, ні жида, ні ксьондза, нема зненавидженої народом унії, нема латинського духу. Благочестя торжествує радісний день воскресення волі.

По київських церквах гудять дзвони, а все, що жиє й може ходити, прибірається святочно на повітання того, що довершив такого великого діла...

Були й перед тим славні гетьмани, та не доказали того, чого доконав Хмельницький. Вони або гинули у нерівній боротьбі, гинули на полі слави, або й в неволі на муках, або служили й змірали на службі Польщі та для її інтересів. Були народні зриви, клалися покотом, мов скошена трава, лицарські голови за свободу рідного краю, та все надармо...

Не надармо!

З тої пролітої крові виростали нові борці, нові местники за важку кривду.

Не вдалося перший, та десятий раз, то повелось одинацятій...

І ось ті горді магнати, що під Кумейками

гребли останки козацької волі, що закріпустили український народ, повтікали геть поза межі України...

По всіх церквах дзвонять дзвони... Київ дожидає ще одного знаку: Коли заревуть гармати, тоді усе вийде назустріч великому гетьманові спасителеві.

Хтож у таку днину не радів би?

Та ось рознісся повсюди умовлений знак. Задріжало повітря від згуку сотні козацьких гармат. Його голос задзвонив по вікнах і понісся далеко по замерзлому Дніпрі Слобутиці...

Ревуть гармати. То не воріг підступає під мури матері руських городів, то Богдан Хмельницький візджає у її ворота.

Повиходив народ із своїх домівок. Усі спішили на вулиці, кудюю має їхати він.

А той „він“, що тепер на устах усіх, то слава України, то той, що дебелою головою підніс увесь народ до боротьби з споконвічним ворогом нахабником, розгромив його і прогнав далеко, а тепер вертає, щоб прийняти заслужену подяку від столиці України за виборену свободу.

Народ хвилюється, наче морські хвилі пливе з усіх сторін до Ярославових воріт.

По вулицях похожають городські міліціанти, та за порядком зорять.

То не ті панські гайдуки, що канчуком та палицею до товпи промовляли. То свої люде. Одно поважне слово вистане, щоб народ послухав і робив так, як приказано.

По обох боках вулиці стоять дві густі

живі стіни. Середина свобідна, чиста мов віником промів. Ніхто поза цей живий кордон не важиться переступити, бо тамтуди переїде гетьман.

Усі вікна повідчиняні мов весною, усюди повно голів з сяючими від радости лицями.

Нарешті від Ярославових воріт доходить могутній гул, мережаний грімкими окликами: Слава!

Усі серця забилися живіше: Ось, ось побачать його.

Гул та оклики зближаються. Тепер чути гетьманську музику бандуристів. Ізза вугла вулиці виїжджають на баських конях музики. Кожен пустив коневі поводи, а обіруч орудує своїм струментом. Коні йдуть в порядку, вони відчувають музику й перебірають ногами, начеб танцювали.

За ними машерують сотні запорозьких піхотинців. Аж то хлопці! Один в одного, мов вибирана пшениця. На них нові добрі кожухи, та смушкові шапки з червоними шликами. На плечах мушкети. Машерують рівно, аж земля дудонить.

Та ось і він. На білому коні їде. На ньому червоний жупан, зверху багата кирея підшита соболевим кожухом. На голові шапка з чаплиним пером, в руках золотом кована, та дорогим камінням прикрашена булава.

Його улюблений білий кінь розуміє, яку важну особу несе на собі, він чує, що очі всіх звернені тепер на його пана. Гордо зігнув лебедину шию, гризе вудило й високо підносить ноги.

— Слава гетьманові України, слава батькові Хмельницькому! — кричить товпа, і приглушує і музику і гул народу. А ті оклики йдуть далі і далі, і супроводжають гетьмана у цьому тріумфальному поході.

Ліворуч гетьмана на баському коні гетьманич Тиміш, гордість гетьмана батька, велика надія українського народу.

Над головою гетьмана нахилені на довгих списах бунчуки.

За гетьманом їдуть його полковники: обозний Чорнота, Богун, Джеджалій, Головацький і багато інших старшин. Видці показують собі на них і пояснюють собі, хто це.

За тим їдуть кіннотчики. Це теж запорожці, вишколені в важких боях.

І знову машерує військо. Із соток грудей гремить пісня:

Розлилися круті бережечки, гей-гей, по дорозі,
Пожурились славні козаченьки, гей-гей, у неволі,
Гей ви хлопці, ви добрі молодці, гей-гей, не журіться,
Посідлайте коні воронії, гей-гей, садовіться.
Да поїдем у чистее поле, гей-гей, у Варшаву,
Да наберем червоної китайки, гей-гей, на славу,
Гей, щоб наша червона китайка, гей-гей, не злиняла,
Да щоб наша козацька слава, гей-гей, не пропала,
Гей, щоб наша червона китайка, гей-гей, червоніла,
А щоб наша козацька слава, гей-гей, не змарніла!
Гей у лузі червона калина, гей-гей, похилилася?
Чогось наша славна Україна, гей-гей, засмутилася?
А ми тую червону калину, гей-гей, піднімемо,
А миж свою славну Україну, гей-гей, да розвеселимо!

Народ підхоплює пісню, співають всі, чути дзвінкі жіночі голоски.

У цій пісні зливається українське вій-

сько й український народ в одно велике, могутне, в одну живу душу.

Як перейшла послідня сотня, увесь народ, що стояв по боках, зіллявся в одно й рушив походом за військом. Від краю до краю одно море голів.

Нараз похід зупинився на софійській площі:

Перед собором стоїть сивоголовий митрополит з почотом духовенства. Це той самий Сильвестер Косів, що ще не так давно придержував гетьмана за руку, відмовляв від великого діла. Тепер величає його, називає месією українського народа... Гетьман з відкритою головою вислухав промови, а далі зліз з коня, підступив до владика, поцілував хрест, прийняв від старого ктитора хліб-сіль і передав старшині.

Позлазили з коней усі і пішли з гетьманом за владикою і духовенством у церкву.

Владика заспівав: Тебе Бога хвалім!... спів підхопив хор, а за ним і всі люде, співала ціла церква.

Гетьман хрестився і цілував ікону на тетраподі, підійшов до царських воріт, і тут став навколішках, а далі поклався хрестом і гаряче молився, поки не проспівали цілої пісні св. Амвросія.

Владика став правити молебень. Гетьман був дуже зворушений... а потім відразу посумнів. В його голові перебігла одна думка по одній блискавкою. Нагадалась історія одного не цілого року. Стільки змін...

такого великого діла доконав... чи це справді діло його рук, чи Боже чудо? Та на цьому не кінець... Його обняв жах, чи це велике діло устоїться перед дальшими ударами судьби? А ті удари наступатимуть неприпинно один по одному.

По молебні супроводжав його владика знову до порога собору й тут знову поблагословив святим хрестом.

Посідали на коні і поїхали далі.

У Києві ще одна твердиня, гордість українського народу... Це Могилянська Академія. Під неї клав основи славний попередник на гетьманстві Петро Сагайдачний враз з своїми приятелями, що гуртувалися довкола печерського архимандрита Плетенецького. Будівлю викінчив незабутньої пам'яті митрополит Петро Могила.

Булоб гріхом у такий врочистий день не навідатися сюди, не поклонитись їй, не згадати тих славних будівничих, котрих хоч уже нема між живими, то осталося їх славне діло, що свідкує за ними перед світом.

Хай їх душі з того світу радіють сьогодні враз із живими...

Ректор напереді вчительського збору вітав гетьмана вченою промовою. За ним виступив спудей з латинським віршом, за ним другий з українським... Тепер бурсацький хор співав по нотах кантату. Усе те скомпоновано в честь гетьмана... Врочистість кінчав спудей з найвищого року промовою...

Врочистий візд скінчився. Гетьман поїхав на свою квартиру.

Та важкі думки його не покидали. Велич доконаного діла пригнічувала його душу важкою скелею. Тепер він на вершку слави і вдачі. Ох! як би довелось з того вершка впасти... Чи поведеться перевести вимріяний плян?

Він прогнав ворогів, та не довелось вибрати короля-самодержця, котрий мав би силу шляхту приборкати і взяти за чуба.

Шляхта знову прийде до сили. Відростуть тій гидрі нові голови замість відрубаної.

Налетить чорним гайворонням на українську землю здобувати втрачений рай..

Знову настануть криваві дні, боротьба на життя і смерть. З одного боку пажерлива ненаситна шляхта з забезпеченими у Польщі плечима, з другого боку доведений до одчаю український народ у хатині без стін, в оселі негородженій, оточений хижакми, ласими на його природні багатства...

Цей урочистий візд начеб пробудив гетьмана з чарівного, казкового сну до важкої дійсности.

А в Чигирині він не відчував такого гніту, почував себе там свобіднішим, та безпечнішим. Вирішив собі чим швидше вертати у свій Чигирин.

Того самого дня надвечір гетьман передягся у свою буденну одержу, накинув кирею та лиш у товаристві свого вірного чури Сте-

пана пішов у печерську Лавру шукати розради у столітнього ченця Ісаїї.

Його пропустили у келію. Старець нездужав і лежав у постелі.

Гетьман підступив до нього й поцілував з пошаною в руку, не говорячи ні слова.

— Так це ти, Богдане? не забув старого друга і прийшов навідати... спасибі, сину, Боже тебе благослови! Моя стареча неміч не дозволила мені вийти тебе повітати, тебе, повелителя України... Ох! як я бажав собі цього дня дожити, коли Україна стане вольною! Господи! Тобі дяка, що мої бажання сповнились... Тепер з чистим серцем можу сказати: „Нині отпускаєши раба твого, Владико“... Тепер радо замкну очі і віддам Богові мою грішну душу. Вміратиму з тим задоволенням, що вміраю на вольній Україні...

Старець примкнув очі і молився стиха...

— Славного діла доконав ти, Богдане... Ти справді божий висланник, якого Провидіння вибрало за караючу руку.

— Діло ще далеко непокінчене, воно лиш зачате, — каже гетьман, і став розказувати старцеві, не скриваючи нічого, начеб на сповіді.

О. Ісаїя посумнів...

— Так воно не так сталось, як я собі думав. Чорні хмари лиш розступились, та не розійшлись...

Вже пізнім вечером вийшов гетьман з Лаври..

На вулиці стрінув гурток людей, який
скупчився докруги сліпого кобзаря.

Кобзар співав:

Та не буде лучче,
Та не буде краще,
Як на нашій Україні:
Що немає жида,
Що не буде Ляха,
Не буде унії.

Кінець третьої й останньої частини.

